

Ἡ κοινωνιολογία τοῦ χρήματος καὶ ἡ σύγχρονη ἐξέλιξη τοῦ καπιταλισμοῦ*

ΝΙΚΗΤΑ ΑΛΙΠΡΑΝΤΗ**

Εἰσαγωγικὲς παρατηρήσεις

Ὑπάρχουν πράγματα μὲ τὰ ὁποῖα εἴμαστε ἄμεσα ἐξοικειωμένοι στὴν καθημερινή μας ζωὴ καὶ τῶν ὁποίων ὁ ρόλος φαίνεται αὐτονόητος χωρὶς νὰ ὑποπευόμαστε τὴν πολυπλοκότητα, τὶς ἀμφισημίες καὶ τὶς δυσχέρειες τοῦ ὀρισμοῦ τους. Τὸ χρήμα ἀνήκει κατ' ἐξοχὴν σ' αὐτὴν τὴν κατηγορία ἀντικειμένων. Κατ' ἀρχὴν φαίνεται ὅτι ἡ ἀνάλυσή του εἶναι ὑπόθεση τῆς οἰκονομικῆς ἐπιστήμης καὶ θὰ μπορούσε νὰ διερωτηθεῖ κάποιος τί νόημα ἔχει ἡ ἀναφορὰ στὴν κοινωνιολογία τοῦ χρήματος. Ἐν τούτοις ἐγγύτερη προσέγγιση ἀποκαλύπτει ὅτι ἡ οἰκονομικὴ θεωρία μοιραῖα μόνο τὴν οἰκονομικὴ του διάσταση ἀντιμετωπίζει, θεωρώντας τὸ κατὰ βάση ὡς μέσον ἀνταλλαγῆς, προσθέτοντας ἴσως ὅτι εἶναι καὶ μονάδα μέτρησης καὶ ἀποταμίευσης. Καὶ αὐτὸς ὁ Μάρξ, παρὰ τὶς ὀξυδερεκεῖς παρατηρήσεις του γιὰ τὴν οὐσία καὶ τὴν κριτικὴ τοῦ χρήματος ὡς περιεκτικῆς ἔννοιας ποὺ περιλαμβάνει τὴν ἀλλοτρίωση τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο¹, δὲν προχώρησε σὲ μία δομικὴ θεώρησή του ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὶς παραγω-

---

* Ἀνακοίνωση στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν στίς 11-12-2012, ἡ ὁποία θὰ δημοσιευθεῖ στὰ Πρακτικά της.

** Ὁ Νικήτας Ἀλιπράντης εἶναι Ὁμότιμος Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Στρασβούργου (Γαλλία), πρ. Καθηγητὴς τοῦ Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης καὶ Ἀντεπιστέλλον μέλος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.

1. Ἄς σημειωθεῖ παρενθετικά ὅτι ἡ ἔννοια τῆς ἀλλοτρίωσης διήλθε διάφορες φάσεις στὸ ἔργο τοῦ Μάρξ. Ἐνῶ εἶναι «πανταχοῦ παρούσα» στὰ «Οἰκονομικο-φιλοσοφικά χειρόγραφα» τοῦ 1844, ὅπου καὶ ὀρίζεται ὡς «ἡ πλήρης κυριαρχία ἐπὶ τοῦ ἀνθρώπου τοῦ πράγματος καταστάτος ξένου πρὸς αὐτόν» (ἡ μετάφραση εἶναι δική μου), ἐξαφανίζεται τελείως ἀπὸ τὴν Γερμανικὴ ἰδεολογία (1846), γιὰ νὰ ἐπανεμφανισθεῖ σὲ ὄριμη ἀντίληψη στὸ «Κεφάλαιο». Τὸ νὰ θεωρηθεῖ πάντως ὅτι τὸ χρήμα εἶναι γιὰ τὸν Μάρξ «ἡ συγκεκριμένη καὶ ἀπτή ἐκδήλωση τῆς ἀλλοτρίωσης», ἀποτελεῖ γενικευτικὴ ὑπεραπλούστευση (ἔτσι ὁμως οἱ DE BLIC D., LAZARUS J., *Sociologie de l'argent*, Paris, 2007, σ. 40· ἑλληνικὴ μετάφραση, *Ἡ κοινωνιολογία τοῦ χρήματος*, Ἀθήνα, 2008).

γικές σχέσεις². Είναι χαρακτηριστικό ότι, ἐνῶ μὲ ἐξαιρετική ὀξυδέρκεια διέγνωσε τὴν ὑπαρξὴ καὶ σημασία τοῦ πλασματικοῦ κεφαλαίου, εἶδε τὸ χρῆμα ἀποκλειστικά ὡς μέσον πληρωμῆς στὴ σχέση μεταξὺ παραγωγῶν καὶ ἐμπόρων τῶν ἐμπορευμάτων³, στὰ πλαίσια δηλαδή παραγωγικῶν σχέσεων.

Ἡ εὐρύτερη διερεύνηση τοῦ χρήματος – ἄσχετα ἂν καὶ ἡ ἴδια ἡ οικονομικὴ ἐπιστῆμη δὲν διατυπώνει μίαν ἐνιαία ἀντίληψη γι' αὐτό – ὑπερβαίνει κατὰ πολὺ τὴν οικονομικὴ του θεώρηση καὶ ἀπαιτεῖ τὴν προσφυγὴ στὴν κοινωνιολογία. Αὐτὸ δὲν ἐνέχει βέβαια κριτικὴ τῆς οικονομικῆς ἐπιστῆμης ὅτι λόγω τῆς ὀπτικῆς τῆς γωνίας παρεμπόδιζε τὴν ἀνάλυση τῶν κοινωνικῶν καὶ συμβολικῶν παραμέτρων τοῦ χρήματος, ὅπως ὑποστήριξε ὁ ἄγγλος κοινωνιολόγος G. Ingham σὲ μακρὰ ἀντιπαράθεσή του μὲ τοὺς οικονομολόγους⁴. Ἐμπόδιο σ' αὐτὴν τὴν διευρυμένη προσέγγιση ὑπῆρξε ὁ ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 20οῦ αἰῶνος αὐστηρὸς ἀκαδημαϊκὸς διαχωρισμὸς οικονομικῶν καὶ κοινωνικῶν ἐπιστημῶν. Γι' αὐτὸ καὶ μέχρι πρότινος ἡ κοινωνιολογία τῆς οικονομίας περιοριζόταν σὲ διατυπώσεις πού κατ' οὐσίαν βασιζόνταν στὶς οικονομικὲς θεωρήσεις τοῦ χρήματος. Μόλις ἀπὸ περίπου 15ετίας ἔχει σημειωθεῖ στὰ πλαίσια τῆς οικονομικῆς κοινωνιολογίας μίαν κίνηση πού ἐπιχειρεῖ νὰ συλλάβει εὐρύτερα τὴν λειτουργία τοῦ χρήματος καὶ συγχρόνως νὰ συνθέσει τὶς οικονομικὲς καὶ τὶς κοινωνιολογικὲς του πλευρῆς⁵. Ἡ κίνηση αὐτὴ ἔχει ὡς κοινὴ ἀφετηρία τὴν κριτικὴ τῆς νεοκλασικῆς, δηλαδή τῆς φιλελεύθερης οικονομιστικῆς ἀντίληψης. Ἡ εἰδικὴ κοινωνιολογία τοῦ χρήματος ὑπογραμμίζει τὴν φυσικὴ κοινωνικὴ ὑπόσταση τοῦ χρήματος, ἡ ὁποία βεβαίως συνυπάρχει μὲ τὶς ἀτομικοῦ χαρακτῆρα διαστάσεις καὶ μορφές του, χωρὶς νὰ ἔρχεται σὲ ἀντίφαση μὲ αὐτές⁶.

2. Ὅρθά τὸ ἐπισημαίνει ὁ Alex Paul στὸ ἔργο *Die Gesellschaft des Geldes. Entwurf einer Monetären Theorie der Moderne*, Wiesbaden, 2004, σ. 30.

3. MARX KARL, *Das Kapital*, Bd. III, Fünfter Abschnitt, 25. Kapitel, Dietz Verlag, Berlin/DDR, 1983, σ. 413.

4. INGHAM G., *The Nature of Money*, Cambridge, 2004.

5. DEUTSCHMANN CHR., “Geld und kapitalistische Dynamik”, in: S. Nissen und G. Vobzuba (Hg.), *Die Ökonomie der Gesellschaft. Festschrift für Heiner Ganzmann*, Wiesbaden, 2000, σ. 57.

6. Ἀπὸ τὴν εἰδικὴ βιβλιογραφία θὰ προστεθοῦν ἐδῶ οἱ μελέτες τῶν PAUL A., ὀ.π. (ὑποσ. 2), σ. 13 ἔξ.· HEINEMANN H., “Soziologie des Geldes”, in: H. Heinemann (Hg.), *Soziologie wirtschaftlichen Handelns*, Sonderheft 28/1987 der *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, Opladen, σσ. 322-338.

Δέν υπάρχει όμοφωνία άντιλήψεων για την κοινωνική ύπόσταση του χρήματος, άλλ' έκείνο πού πρέπει να τονισθεϊ είναι ή διάκριση μεταξύ χρήματος (Geld, argent) και νομίσματος (Währung, monnaie), διάκριση τής όποίας άκριβής άντιστοιχία δέν υπάρχει μέν στην άγγλική γλώσσα –διότι ό όρος currency είναι στενότερος του όρου νόμισμα, όπως ό τελευταίος έννοείται στις εύρωπαϊκές ήπειρωτικές γλώσσες–, άλλ' ή άνάγκη ταυτόσημης διάκρισης του περιεχομένου τονίζεται και άπό άγγλοσάξονες συγγραφείς⁷. Τό μέν χρήμα είναι άφηρημένο μέσο και συγχρόνως έχει μία «όλική» διάσταση (πέραν τόπου), ένω τά νομίσματα είναι θεσμοποιημένες μορφές χρήματος στο επίπεδο των έπί μέρους ένθικων κρατών ή άκόμη σε τοπικό ή και ιδιωτικό (δημιουργία χρήματος άπό τράπεζες), όχι όμως σε ύπερεθνικό επίπεδο, γι' αυτό και τό εύρώ άποτελεϊ μεμονωμένη περίπτωση⁸.

I. Ό κοινωνικός ρόλος του χρήματος

Είναι χαρακτηρισικό ότι ή σύγχρονη κοινωνιολογική τάση διευρυμένης προσέγγισης του ρόλου του χρήματος όδήγησε τους έρευνητές να άνατρέξουν σε συγγραφείς πού προϋπήρξαν του στεγανού διαχωρισμού των έπιστημών και έρευνοΰσαν καθολικά τά φαινόμενα, δηλαδή άγνοοΰσαν και αυτήν την σημερινή διεπιστημονικότητα. Ένα τέτοιο έξαιρετικά διεισδυτικό πνεΰμα καθολικών διαστάσεων ήταν ό γερμανός Georg Simmel, ό όποίος συνέγραψε τό πρώτο θεμελιώδες έργο για τό χρήμα και του όποίου τή σημασία «άνεκάλυψαν» πρόσφατα σύγχρονοι κοινωνιολόγοι⁹. Τό έργο εκδόθηκε τό 1900 με τίτλο “Φιλοσοφία του χρήματος”¹⁰. Με τον τίτλο ύποδηλώνεται ή καθολικότητα τής

7. Βλ. μεταξύ άλλων, DODD N., *The Sociology of Money. Economics, Reason and Contemporary Society*, Cambridge, 1994.

8. DEUTSCHMANN CHR., *όπ.π.* (ύποσημ. 5), σ. 58.

9. Βλ., μεταξύ άλλων, κυρίως τά συλλογικά έργα GESSNER W. UND KRAMME R. (Hg.), *Aspekte der Geldkultur. Neue Beiträge zu Georg Simmels Philosophie des Geldes*, Berlin, 2000· Grenier J.-Y., Guery A., Grinberg M., Baldner J.-M., Simonnot Ph., Gorin M., Scialom L., Theret Br., Gillard L., *A propos de “Philosophie de l'argent” de Georg Simmel*, Paris, 1993. Εύσύνοπτη προσεγγισμένη άνάλυση γενικά τής κοινωνιολογίας, αλλά και ειδικά αυτής του χρήματος στον Simmel, κάνει ό FR. VANDENBERGHE, *La sociologie de Georg Simmel*, Paris, 2009, σσ. 69-89. Βλ. έπίσης CUIILLERAI M., *Spéculation, éthique, confiance. Essai sur le capitalisme “vertueux”*, Paris, 2009.

10. SIMMEL G., *Philosophie des Geldes*, 6. Auflage, Frankfurt, 1989.

προσέγγισης τοῦ θέματος μὲ προεξάρχουσα τὴν κοινωνιολογική του θεώρηση πὸν περικλείει ὁμως ἐκτενεῖς κοινωνικοψυχολογικὲς καὶ φιλοσοφικὲς παρατηρήσεις, ὄξυδερκεῖς καὶ ἐξαιρετικὰ λεπτὲς ἀλλὰ συχνὰ καὶ περιπλοκές. Μὲ τὶς ἀναπτύξεις αὐτὲς ὁ Simmel ἀναδεικνύει τὴν πολυπλοκότητα τοῦ φαινομένου, τὴν ἀμφισημία του καὶ τὴν μεταβλητότητα καὶ αὐτῆς τῆς ὑπόστασής του. Κεντρικὴ θέση του εἶναι ὅτι τὸ χρῆμα δὲν εἶναι ἀπλῶς μέσο γιὰ νὰ διευκολύνει τὴν ἐπίτευξη σκοπῶν, ἀλλὰ στοὺς νεότερους χρόνους ἔγινε τὸ ἀπόλυτο μέσο, δηλαδή αὐτοσκοπός, ἀφοῦ ἀποτελεῖ τὸ κλειδί γιὰ τὴν ὑλοποίηση ὄλων τῶν ἐπιλογῶν τοῦ ἀτόμου¹¹. Κατὰ τοῦτο ὁ Simmel ὄχι μόνον ξεπερνᾷ τὴν λειτουργικὴ ἀντίληψη τοῦ χρήματος, ἀλλὰ καὶ ἀποδυναμώνει τὴν συγγενῆ ποσοτικὴ καὶ οὐδέτερη ἀντίληψή του, ἀποδεικνύοντας ὅτι τὸ ἰδεατὰ καθ' ἑαυτὸ στερούμενο ἀξίας χρῆμα ἀποκτᾷ πάλι ἀξία καὶ μάλιστα συχνότατα τόσο μεγαλύτερη ὅσο μικρότερη ἔχει τὸ ἴδιο καθ' ἑαυτό. Συναφῶς θεωρεῖ ἐσφαλμένη τὴν ἀντιπαράθεση στὴν ἐποχὴ του μεταξὺ τῶν ὀπαδῶν τοῦ μεταλλικοῦ καὶ αὐτῶν τοῦ χάρτινου χρήματος, διότι, ὅπως τονίζει, ἀκριβῶς ἡ ἐξέλιξη τοῦ χρήματος χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν αὐξανόμενη ἀποουσιαστικοποίησή του (*Entsubstantialisierung*), τὴν ἀπώλεια οὐσιαστικῆς ὑπόστασης¹². Ἐδῶ ὁ Simmel προαγγελτικὰ ἐμφανίζεται νὰ προοιδαῖζεται τὶς σύγχρονες μορφὲς τοῦ ἠλεκτρονικοῦ, τοῦ ἄυλου καὶ ἀόρατου χρήματος¹³.

Γενικότερα ὁ Simmel ἐπισημαίνει ὅτι τὸ χρῆμα ἐπιτρέπει νὰ ἀποσφραγίσεται ἡ σύνολη κοινωνία, γιὰ τὴν συνοδεύεται, μεταξὺ ἄλλων, ἀπὸ τὴν ἐξατομίκευση κοινωνικῶν σχέσεων, τὴν ἀπομόνωση τῶν ἀτόμων καὶ συγχρόνως τὴν ἀποβολὴ τοῦ προσωπικοῦ χαρακτῆρα σχέσεων καὶ ἐξαρτήσεων πὸν γίνονται ἀνώνυμες, ἐναλλακτικὲς, λειτουργικὲς¹⁴. Κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο ὅλες οἱ ἀξίες ἰσοπεδώνονται καὶ τελικὰ αὐτοαναίρουνται, οἱ ποιοτικὲς διαφοροποιήσεις τῶν πραγμάτων γίνονται ἀπλῶς ποσοτικὲς. Αὐτὸς ὁ κοινωνικοοικονομικὸς ὀρθολογισμὸς ἀντιστρατεύεται τὴν ἀτομικότητα καὶ τὶς ἀξιολογήσεις της¹⁵. Ἐπὶ πλέον

11. SIMMEL G., ὄπ.π., σ. 298.

12. SIMMEL G., ὄπ.π., σ. 156-171.

13. Βλ. PAUL A., *Die Gesellschaft des Geldes*, ὄπ.π., σ. 101 ἐξ. (“Simmel, ökonomisch”), σ. 106. Γιὰ τὴν σημερινὴν κατάσταση βλ. DE BLIC D., Lazarus J., ὄπ. π. (ὑπόσημ. 1), σ. 56, 64.

14. SIMMEL G., ὄπ.π., σ. 396.

15. Ὅρθα ἐπισημαίνει ὁ καθηγητὴς Βασίλης Φίλιας ὅτι πολλὲς παρατηρήσεις τοῦ Simmel ἔχουν στοιχεῖα καταβολῶν στὴ σκέψη τοῦ Μάρξ (ΦΙΛΙΑ Β., *Κοινωνιολογία τοῦ πολιτισμοῦ*, δεῦτερος τόμος, Ἀθήνα 2001, σελ. 191-193). Πρὸ βλ. ROHLMANN FR., *Individualität, Geld und Rationalität-Georg Simmel zwischen Karl Marx und Max Weber*, Stuttgart 1987.

τὸ χρήμα συνδέεται μὲ τὴν τάση ἐπιτάχυνσης κοινωνικῶν διαδικασιῶν, «τοῦ χρόνου ζωῆς», κατ' ἐξοχὴν δὲ τοῦ χρόνου στὰ χρηματιστήρια¹⁶. Ὅπως λέγει ὁ ἴδιος στὸν πρόλογο τοῦ ἔργου του, ἐξετάζει ἀκόμη τὶς ἐπιδράσεις τοῦ χρήματος «στὸν ἐσωτερικὸ κόσμο: στὴν ἀντίληψη ζωῆς τῶν ἀτόμων, στὴν ἀλληλεξάρτηση τῶν τυχῶν τους, στὸν γενικὸ πνευματικὸ πολιτισμὸ»¹⁷. Ὁ πολὺς –τὴν ἐποχὴ ἐκείνη– καθηγητὴς Gustav Schmoller συνόπισε, νομίζω, κατὰ τὸν καλύτερο τρόπο τὸ περιεχόμενον καὶ τὴ σημασίαν τῆς “Φιλοσοφίας τοῦ χρήματος” τοῦ Simmel, γράφοντας: «Τὰ βασικὰ ζητήματα τῆς ἀξίας, τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας, τῆς πίστωσης, διαπερνοῦν ὅλη τὴν ἔρευνα καὶ ἐμπλουτίζονται μέσῳ τῆς ψυχολογικῆς καὶ φιλοσοφικῆς πραγμάτευσης μὲ νέα στοιχεῖα. Ὁ πραγματικὸς ὅμως σκοπὸς τοῦ βιβλίου εἶναι νὰ διαπισθῶναι ποιῆς ἐπιπτώσεις εἶχε ἡ οἰκονομία τοῦ χρήματος, ἰδιαίτερα αὐτὴ τοῦ 19ου αἰῶνα, στὴ διαμόρφωση τῶν ἀνθρώπων καὶ τῆς κοινωνίας, στὶς σχέσεις τους καὶ στοὺς θεσμούς. Τὸ χρήμα ἐμφανίζεται ὡς τὸ κέντρο, ὡς τὸ κλειδί, ὡς ἡ πεμπουσία τῆς μοντέρνας οἰκονομικῆς ζωῆς καὶ δραστηριότητος»¹⁸. Ἐὰς σημειωθεῖ ἐδῶ ἐν παρόδῳ ὅτι ὁ Gustav Schmoller συνέβαλε νὰ ἐκλεγῆ ὁ Simmel πανεπιστημιακὸς καθηγητὴς μόλις στὰ τέλη τῆς ζωῆς του, ἀφοῦ ὁ διάχυτος ἀντισημιτισμὸς τὸν εἶχε ἐμποδίσει ἐπὶ δεκαετίες¹⁹.

Πέραν αὐτῶν ἡ χρηματιστηριακὴ κερδοσκοπία ἀναγνωρίσθηκε ἀπὸ τὸν Simmel –καὶ τονίσθηκε ἀργότερα καὶ ἀπὸ τὸν Keynes– ὅχι ὡς δευτερευόν, συμπωματικὸ στοιχεῖο, ἀλλ' ὡς τὸ καίριο οἰκονομικοχρηματιστικὸ χαρακτηριστικόν²⁰. Ὁ ἴδιος διέκρινε μὲ μεγάλη ὀξύνοια ὅτι «τὰ στοιχίματα τοῦ κερδοσκοποῦ γιὰ τὴν μελλοντικὴν χρηματικὴν πορεία ἑνὸς χρεωγράφου ἔχουν σημαντικὴ ἐπιρροὴ στὴν ἴδια τὴν πορεία του...»²¹. Μὲ ἄλλα λόγια, ὁ κερδοσκόπος δὲν ἐπωφελεῖται ἀπλῶς ἀπὸ τὶς διακυμάνσεις τῶν χρηματιστικῶν τιμῶν, τὶς προκαλεῖ ὁ ἴδιος.

16. SIMMEL G., ὀπ.π., σελ. 706-708.

17. SIMMEL G., ὀπ.π., Vorrede, σ. 10.

18. SCHMOLLER G., “Simmels Philosophie des Geldes”, in: *Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft im Deutschen Reich*, 1901, σ. 799 ἔξ., σ. 800.

19. Καὶ αὐτὸ συνέβη τὸ 1914, τέσσερα χρόνια πρὸ τοῦ θανάτου του, στὸ Στρασβούργο, τοῦ ὁποίου ἡ τύχη ὡς γερμανικοῦ ἐδάφους, ἀρχομένου τοῦ Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, δὲν ἦταν ἐξασφαλισμένη!

20. SIMMEL G., ὀπ.π., σ. 109.

21. SIMMEL G., ὀπ.π., σ. 438.

Σημαντική εἶναι ἐπίσης –καὶ γιὰ τὶς σύγχρονες ἐξελίξεις– ἡ διαπίστωση τοῦ Simmel ὅτι, ἐν ἀντιθέσει π.χ. πρὸς τοὺς κερδοσκοποῦντες τῶν σιτηρῶν πού ὑπολογίζουν τὴν προοπτικὴ πρὸς τὶς δύο κατευθύνσεις (καλὴ καὶ κακὴ) στὸ πλαίσιο κάποιων ὁρίων, στὴν καθαρὴ κερδοσκοπία χρήματος εἶναι πρόσφορη ἡ κατεύθυνση πού θεωρητικὰ φθάνει στὸ ἀπεριόριστο²². Τὸ ἴδιο ἐπισημαίνει καὶ γιὰ τὴν πρόσοδο: ἐὰν μὲν λαμβάνεται ὑπ’ ὄψη ὡς χρηστικὴ ἀξία, ἡ ἀνοδὸς τῆς ἔχει λογικὰ ὅρια, ἐνῶ ἐὰν ἀντιμετωπίζεται προκαταβολικὰ ὡς δυνατότητα τῆς χρηματικῆς ἀξίας φθάνει στὸ ἄπειρο. Αὐτὴ ἡ διαπίστωση δίνει τὴν ἀφορμὴ στὸν Simmel νὰ ἀναλύσει στὴ συνέχεια κυρίως τὰ φαινόμενα τοῦ κυνισμού καὶ τοῦ κορεσμοῦ (Blasiertheit), πού φωτίζουν τὴν οὐσία τοῦ χρήματος μέσῳ τῶν ψυχολογικῶν ἀντανακλαστικῶν²³.

«Αὐτὴ ἡ τάση πρὸς τὸ ἄμετρο πού βρῖσκεται στὸ μόνο χρηματικὸ συμφέρον ὡς τέτοιο»²⁴ ἀπολυτοποιήθηκε στὸ σημερινὸ χρηματοπιστωτικὸ σύστημα, ὅπως ἐπίσης ἐπαληθεύθηκε καὶ τὸ θεώρημα τοῦ Simmel γιὰ τὴν ἐγγενῆ ὑπεροχὴ τοῦ χρήματος ἔναντι ὅλων τῶν σταθερῶν μορφῶν περιουσίας, τὸ ὑπ’ αὐτοῦ ὀνομαζόμενο «ὑπερπρόσθετο τοῦ πλοῦτου» (Superadditum des Reichtums)²⁵. Πράγματι ὁ ἀνὰ τὸν κόσμον δραστηριοποιούμενος χρηματοπιστωτικὸς ἐπενδυτὴς ὑπερέχει συντριπτικὰ ἔναντι τοῦ τοπικοῦ παραγωγικοῦ ἐπιχειρηματία καὶ τῶν μισθωτῶν πού αὐτὸς ἀπασχολεῖ²⁶.

Τέλος, ὁ Simmel διέκρινε στὸ χρῆμα μία ἔκφανση τῆς γενικῆς ἀμφισημίας τῶν νεωτέρων χρόνων, οἱ ὁποῖοι ἐμφανίζονται ἀπ’ ἐνὸς ὡς κίνηση ἀπελευθέρωσης τοῦ ἀτόμου καὶ ἀπ’ ἑτέρου ὡς «ἐμπραγμάτωση», δηλαδή ἀντιμετώπιση τῶν κοινωνικῶν σχέσεων ὡς πραγμάτων καὶ ὄχι ὡς σχέσεων προσώπων (Verdinglichung). Ἐπὶ πλέον –καὶ αὐτὸ ἔχει σημασία γιὰ τὸ σήμερον– ἐπεσήμανε ὡς μία εἰδικὴ ἀμφισημία τοῦ χρήματος, πού σηματοδοτεῖ ἀνάλογες δυνατότητες ἐναλλακτικῆς ἐξέλιξης, αὐτὸ πού ὀνομάζει πρὸς τὸ τέλος τῆς μελέτης του «κεντρομόλο δύναμη τῆς χρηματιστικῆς οἰκονομίας» (Zentripetalkraft der

22. SIMMEL G., ὅπ.π., σ. 325.

23. SIMMEL G., ὅπ.π., σ. 332-337.

24. SIMMEL G., ὅπ.π., σ. 325.

25. SIMMEL G., ὅπ.π., σ. 274. Βλ. καὶ τὴν καλὴ μετάφραση στὰ ἑλληνικὰ ἐνὸς τμήματος τοῦ κεφαλαίου γιὰ «τὸ χρῆμα στὴν ἀκολουθία τῶν σκοπῶν» στὴν συλλογὴ ἀποσπασμάτων ἀπὸ τὸ συνολικὸ ἔργον τοῦ Simmel μὲ τίτλον *Περιπλάνηση στὴ νεωτερικότητα. Κοινωνιολογικά, φιλοσοφικά καὶ αἰσθητικὰ κείμενα*, Ἀθήνα, 2004, σσ. 203-250.

26. DEUTSCHMANN CHR., «Geld als “absolutes Mittel”»: zur Aktualität von Simmels Geldtheorie», *Berliner Journal für Soziologie*, 2000, σ. 301 ἑξ., σ. 311-312.

Finanz)²⁷. Αυτό σημαίνει ότι το χρήμα έχει την δύναμη να συνθέτει αξίες ριζικά διαφορετικές, είναι δηλαδή ικανό και για τα πιο έντυπωσιακά κατορθώματα και για τις πιο στεϊρες, μη παραγωγικές, διαστροφές²⁸. Ακριβώς αυτή η δεύτερη εναλλακτική δυνατότητα, δηλαδή η στείρα μη παραγωγική διαστροφή, από άπλη δυνατότητα έχει γίνει μόνιμη πράξη του σημερινού καπιταλισμού, πράγμα που θα αποτελέσει το δεύτερος μέρος της όμιλίας μου.

II. Η σημερινή μεταλλαγή του καπιταλισμού

Η τάση προς κερδοσκοπία εξ αρχής ήταν, ως γνωστόν, συχνό παρακολούθημα του καπιταλιστικού συστήματος. Αυτό πάντως που χαρακτήριζε τον καπιταλισμό του 19ου αιώνα ήταν βασικά η παραγωγική του διάσταση, το γεγονός ότι ήταν κατά κύριο λόγο ένα σύστημα παραγωγής με ό,τι αυτό συνεπάγεται, δηλαδή την κοινωνική διανομή και κατανάλωση αγαθών. Βεβαίως με την διάσταση αυτή συνδεόταν η χρηματιστηριακή κερδοσκοπική τάση, η οποία από καιρού εις καιρόν, συγκυριακά, είχε ως αποτέλεσμα την δημιουργία αυτών, που ο Μάρξ ονόμασε οικονομικές κρίσεις, παρατηρώντας τις ανώμαλες εξελίξεις του χρηματιστηρίου στο City του Λονδίνου τα έτη 1857, 1866 και 1873. Ο χαρακτηρισμός τους ως κρίσεων ήταν στις τότε συνθήκες απόλυτα όρθος, γιατί ο όρος παρέπεμπε στην διατάραξη της ομαλής λειτουργίας ενός συστήματος, ή οποία είχε παροδικό αλλά και κυκλικό χαρακτήρα²⁹.

A. Μεταλλαγή του συστήματος και όχι οικονομική κρίση

Η σημερινή παγκόσμια οικονομική κατάσταση δεν σχετίζεται, κατά την πεποίθησή μου, με τις λεγόμενες κρίσεις του καπιταλισμού και επομένως ο χαρα-

27. SIMMEL G., *όπ.π.*, σ. 705.

28. DENEULT ALAIN, *Georg Simmel. L'argent dans la culture moderne*, Introduction, Les Presses de l'Université Laval, 2006, σ. 7.

29. Ο Η. Lefebvre θεωρεί ότι ο Μάρξ, εκτός από την επισήμανση των κυκλικών κρίσεων του καπιταλισμού, συνέλαβε και μίαν βαθύτερη θεωρία, αυτήν της γενικής κρίσης του συστήματος ή οποία το οδηγεί στον θάνατο με βάση τον γενικό νόμο της διαλεκτικής του γίνεσθαι (LEFEBVRE H., *Karl Marx*, 2^e ed., Paris, 1985, σ. 187, 245, 250). Πρόκειται για μία έκδοχή ιστορικού ντετερμινισμού βασισμένη στο σχήμα της έγγελιανης διαλεκτικής λογικής, ή οποία, ως γνωστόν, θεωρείται ως υπάρχουσα στην αντικειμενική πραγματικότητα και μέσω των αντιφάσεων της κινείται ή ιστορία, πράγμα που αποτελεί, κατά την γνώμη μου, ένα από τα άσθενή σημεία της υποστηριζόμενης επιδράσεως του Έγγελου στον Μάρξ.

κτηρισμός “οικονομική κρίση” δὲν ἀποτελεῖ ὀρθή ἀπόδοση τῆς πραγματικότητας. Κι αὐτό, γιὰ δύο ἐξαιρετικά οὐσιαστικούς λόγους ποὺ ἀφοροῦν τὸν σημερινὸ χαρακτήρα τῆς κερδοσκοπίας. Ὁ πρῶτος ἔγκειται στὸ ὅτι ἡ κερδοσκοπία σήμερα εἶναι ἐνδημική, ἔχει καταστειῖ μόνιμο ἐνδογενὲς στοιχεῖο τοῦ καπιταλιστικοῦ συστήματος, ἔχει χάσει δηλαδή τὸν περιστασιακὸ χαρακτήρα τῆς ποὺ ἀποτελεῖ καὶ τὴν προϋπόθεση τοῦ κυκλικοῦ χαρακτήρα τῶν κρίσεων. Ὁ δεύτερος λόγος ἀφορᾷ τὸ ἀντικείμενο τῆς κερδοσκοπίας. Ἐνῶ στὸν καπιταλισμὸ τοῦ 19ου αἰῶνα ἡ κερδοσκοπία ἀναφερόταν οὐσιωδῶς στὴν παραγωγή καὶ τὴν διανομὴ ἀγαθῶν, σήμερα ἡ θεμελιώδης ἐνασχόλησή τῆς εἶναι τὸ ἐμπόριο χρηματιστικῶν μέσων (χρήματος, ἀξιώσεων, κινδύνων καὶ χρεῶν) καὶ συχνότατα εἶναι κερδοσκοπία ἐπὶ τῆς κερδοσκοπίας. Μ’ αὐτὴν τὴν ἔννοια οἱ σύγχρονες χρηματοπιστωτικὲς ἀγορὲς εἶναι κατὰ βάση, ὅπως ὠνομάσθησαν, “ἀγορὲς ἐμπόρων” (Händlermärkte), σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς ἀγορὲς παραγωγῶν (Produzentenmärkte)³⁰.

Τὰ δύο ἀναφερόμενα στοιχεῖα τῆς κερδοσκοπίας συνιστοῦν καίρια χαρακτηριστικὰ τῆς σημερινῆς ἐξέλιξης, ποὺ ἀποτελεῖ, κατὰ κυριολεξία, συστημικὴ μεταλλαγὴ τοῦ καπιταλισμοῦ, ἂν ὄχι διαστροφή του, ὅπως θὰ ἐκτεθεῖ στὴ συνέχεια. Πρὸς τὸ παρὸν ἂς σημειωθεῖ, ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς ὀρολογίας, ὅτι ἡ ἔκφραση “οικονομικὴ κρίση”, παρ’ ὅλους τοὺς ἱστορικούς τίτλους ποὺ ἀνάγονται στὸν Μάρξ, φαίνεται ἀδόκιμη σὲ σχέση μὲ τὰ σημερινὰ δεδομένα³¹. Τὰ σύγχρονα συμβάντα, ποὺ χαρακτηρίζονται κρίσεις, ἔχουν συμπτωματικὸ καὶ ὄχι κυκλικὸ χαρακτήρα καὶ ὀφείλονται στὰ πρόσφατα ἐπινοηθέντα καὶ ἀνανεούμενα χρηματοπιστωτικὰ «προϊόντα», ποὺ συνιστοῦν τὴν παράκρουση τῆς κερδοσκοπίας.

B. Παράγοντες διαμόρφωσης τῆς μεταλλαγῆς τοῦ συστήματος

Δύο παράγοντες συνετέλεσαν στὴν μεταλλαγὴ τοῦ καπιταλιστικοῦ συστήματος ποὺ ἄρχισε τὴν δεκαετία τοῦ 1980 καὶ συνεχίζεται διαρκῶς ἐντεινόμενη μέ-

30. KNORT CETINA KARIN / BRUGGER URS, “Globale Mikrostrukturen der Weltgesellschaft. Die virtuellen Gesellschaften von Finanzmärkten”, στὸ Paul Windorf (Hg.), *Finanzmarkt-Kapitalismus*, Wiesbaden, 2005, σ. 145 ἔξ., σ. 147-148.

31. Ὅρθα τὸ διείδε ἡ Viviane Forrester στὸ ἔργο τῆς *L’horreur économique* (Paris, 1999), διερωτώμενη: «Πότε θὰ συνειδητοποιήσουμε ὅτι δὲν ὑπάρχει κρίση, ἀλλὰ μετάλλαξη;» (ἀναφέρεται ἀπὸ τὴν CUILLERAI M., ὀπ.π. (ὑπόσημ. 9), σ. 178, ὑπόσ. 1). Πάντως, ἡ κρατούσα καὶ στὴν ἑλληνικὴ βιβλιογραφία ἀποψη χρησιμοποιοῖ τὸν ὄρο κρίση. Βλ. ΝΕΓΡΕΠΟΝΤΗ - ΔΕΛΗΒΑΝΗ Μ., *Ἡ φονικὴ κρίση καὶ ἡ ἑλληνικὴ τραγωδία*, Ἀθήνα, 2010.

χρησιμότητα. Ο πρώτος ήταν η υιοθέτηση από τις διάφορες κυβερνήσεις της ακραίας οικονομίστικης ιδεολογίας της περιβόητης σχολής του Σικάγου (M. Friedman, Fr. A. Hayek), η οποία οδήγησε στην αποδυνάμωση των περισσότερων ισχυρών ρυθμιστικών κανόνων των σχετικών είτε με τον έλεγχο των επιτοκίων και της δανειοδότησης, είτε με άλλους χρηματοπιστωτικούς περιορισμούς. Έπακολούθησε η κατάργηση ή η περιθωριοποίηση των μηχανισμών εποπτείας των συναλλαγών. Οι εξελίξεις αυτές είχαν το τριπλό αποτέλεσμα, πρώτον, ότι λόγω της προτεραιότητας που δόθηκε στον έλεγχο του πληθωρισμού, παραδόθηκαν τα δημόσια χρέη στο έλεος των χρηματοπιστωτικών αγορών, υπό μορφή κρατικών ομολόγων, πράγμα που δεν είναι άσχετο με την σημερινή υπερχρέωση των Κρατών³² δεύτερον, ότι άλλαξε ριζικά ο τρόπος λειτουργίας διαχείρισης των επιχειρήσεων που εστιάσθηκε αποκλειστικά στα συμφέροντα των μετόχων, δηλαδή στην προσδοκώμενη αξία των μετοχών (sharehold value), περιθωριοποιώντας και κακοποιώντας τον παράγοντα εργασία³³ τρίτον, ότι μεταβλήθηκαν σε θεσμικούς, δηλαδή χρηματιστηριακούς επενδυτές, συνταξιοδοτικά ταμεία και αποταμιευτικοί οργανισμοί ή τράπεζες, με συνέπεια να διακινδυνεύονται οι εισφορές και οι συντάξεις των εργαζομένων, καθώς και η αποταμίευση των νοικοκυριών (έξαιρουμένων πάντως των αμοιβαίων κεφαλαίων [mutual funds] που άφορουν εύκατάστατα στρώματα). Ένσωματώνοντας στο χρηματοπιστωτικό σύστημα, τα έπονομασθέντα “συστήματα συνταξιοδότησης με κεφαλαιοποίηση” και τα ταμειυτήρια εξελίχθηκαν μοιραία σε σημαντικούς φορείς της παγκόσμιας χρηματιστικής οικονομίας. Κατόπιν αυτού φυσική και δικαιολογημένη είναι η έκφραση του Stiglitz περί συνταξιοδοτικού κινδύνου³⁴ και ακόμη η όνομασία τους ως «παγίδας των συντάξεων»³⁵.

32. HOLBECQ V.J. / DERRUDER PH., *La dette publique, une affaire rentable. À qui profite le système?*, Paris, 2009.

33. Για τους δύο πρώτους αναφερθέντες παράγοντες βλ. αναλυτικότερα στίς σελ. 15 έξ., 16 έξ. της παρούσης όμιλίας.

34. STIGLITZ J., *The Roaring Nineties*, New York 2003 (γαλλική μετάφραση “Quand le capitalisme perd la tête”, Paris 2003, σ. 331 έξ.)

35. Η βιβλιογραφία είναι πλουσία. Βλ. LORDON F., *Fonds de pension, piège à cons? Mirage de la démocratie managériale*, Paris, 2000· AGLIETTA M. / REBERIOUX A., *Dérives du capitalisme financier*, Paris, 2004, σ. 18-20· SAUVIAT C., “Les fonds de pension et les fonds mutuels: acteurs majeurs de la mondialisation financière et du nouveau pouvoir actionnarial”, in: CHESNAIS F. (dir.), *La finance mondialisée, racines sociales et politiques, configuration, conséquences*, Paris, 2004· CHESNAIS F., *Les dettes illégitimes. Quand les banques font main basse sur les politiques*, Paris, 2011, σ. 36-38· CUIILLERAI M., *όπ.π.* (ύποσ. 9), σ. 155-157.

Ὡς δεύτερος παράγοντας στή δομική ἀλλαγὴ τοῦ συστήματος ἐλειτούργησε ἡ διαρθρωτική μεταβολὴ τῆς οἰκονομίας ἀπὸ βιομηχανική σὲ τεχνολογική-πληροφορική. Τὸ χροῖμα ἔγινε ἀόρατο, κινεῖται μὲ τὴ μορφή ἠλεκτρονικῶν μέσων ἀπέριωτος εὐκινήτων καὶ πανταχοῦ παρόντων, τῶν ὁποίων ἡ χρῆση τείνει νὰ γενικευθεῖ³⁶. Ἡ πλαστική κάρτα ἀπλῶς ἀντιπροσωπεύει αὐτὴν τὴν νέα νομισματική τάξη πού δὲν ἔχει πιά ὑλικὴ ὑπόσταση. Ἡ μεταμόρφωση αὐτὴ τῆς οἰκονομίας ἀνοίξε τὸ δρόμο σὲ μία ὀλιγάριθμη τάξη πρωταγωνιστῶν νὰ χρησιμοποιοῦν τὶς πληροφορίες πού λαμβάνουν μέσφ τῶν νέων τεχνολογιῶν, νὰ δημιουργοῦν εἰκονικὲς ἐταιρεῖες πού ἀντιστρατεύονται καὶ ὑπονομεύουν τὶς ὑπαρκτὲς ἐταιρεῖες καὶ νὰ κερδοσκοποῦν σὲ πλήρη ἀδιαφάνεια συσσωρεύοντας τεράστιο πλοῦτο εἰς βάρος τοῦ μέγιστου τμήματος τῶν πληθυσμῶν τῆς γῆς, ἀκόμη καὶ τῶν κρατῶν, χωρὶς νὰ περνοῦν ἀπὸ τὴν διαδικασίαν τῆς παραγωγῆς. Πρόκειται γι' αὐτὸ πού ὁ Chomsky ἀποκαλεῖ “κέρδος πάνω ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους” (profit over people)³⁷. «Ἡ κοιλάδα τῆς σιλικόνης» (Silicon Valley) εἶναι ὁ τύπος καὶ τόπος, ὃχι μόνον συμβολικὸς ἀλλὰ καὶ πραγματικὸς, τῆς πηγῆς τοῦ αἰσχροκερδοῦς παιχνιδιοῦ πού παίζεται μὲ τὸν χρόνο ἀπὸ μικρὴ ὁμάδα παικτῶν πού ἐκμεταλλεύονται τὴν ἀβεβαιότητα τοῦ μέλλοντος ὡς πρὸς τὶς ἐξελίξεις τοῦ παιχνιδιοῦ³⁸.

Εἶναι ἀνάγκη ἐδῶ νὰ ἀναφερθοῦν μερικὲς κεντρικὲς ἐκδηλώσεις τοῦ οἰκονομικοῦ αὐτοῦ μετασχηματισμοῦ.

Γ. Ἐκδηλώσεις τοῦ μεταλλαγμένου καπιταλισμοῦ

1. Τὰ λεγόμενα «παράγωγα προϊόντα»

Τὰ παράγωγα χρηματοπιστωτικὰ προϊόντα (derivatives), πού ἐπινοήθηκαν ἀρχικὰ, ὅπως διατείνονται οἱ δημιουργοὶ τους, γιὰ νὰ προλαβαίνουν τοὺς κινδύνους καὶ νὰ εἶναι παράγοντες σταθεροποίησης, κατέληξαν νὰ συμβάλλουν

36. Βλ. LEVERKUS E., *Freier Tausch und fauler Zauber. Vom Geld und seiner Geschichte*, Bad Bentheim 1990 (μὲ πρόλογο τοῦ Helmut Schmidt)· HAESLER A., *Sociologie de l'argent et postmodernité. Recherche sur les conséquences sociales et culturelles de l'électronisation des flux monétaires*, Genève-Paris, 1995· HAESLER A., “Irreflexive Moderne. Die Folgen der Dematerialisierung des Geldes aus der Sicht einer tauschtheoretischen Soziologie”, in: DEUTSCHMANN CHR. (Hg.), *Die Gesellschaftliche Macht des Geldes*, Wiesbaden, 2002, σ. 177 ἔξ.· COHEN D., *La prospérité du vice. Une introduction (inquiète) à l'économie*, Paris, 2009, σ. 289 ἔξ.

37. CHOMSKY N., *Profit Over People*, New York 1998.

38. CUIILLERAI M., ὅ.π.λ., (ὑποσ. 9), σ. 179.

στην άποσταθεροποίηση, αφού πέρασαν στα χέρια των κερδοσκόπων, των τραπεζών περιλαμβανομένων. Έν τῷ μεταξύ πολλαπλασιάσθηκαν σὲ ἀριθμὸ καὶ σὲ πολυπλοκότητα χρησιμοποιώντας τὴ δυνατότητα νὰ ἀποφεύγουν ρυθμιστικούς κανόνες καὶ τελικὰ ἔγιναν προϊόντα ὄχι τῆς πραγματικῆς ἀλλὰ τῆς δυνητικῆς (πιθανολογούμενης) οἰκονομίας (économie virtuelle) καὶ ἐπομένως παράγοντες διευρύνσεως τῶν κινδύνων. Τὸ παράδειγμα τῶν hedge funds (ποῦ ἡ ὄνομασία τους παραπέμπει στὴν κάλυψη κινδύνου) εἶναι ἀποκαλυπτικό, διότι κερδοσκοποῦν ἐπὶ τῶν κινδύνων καὶ μάλιστα πολλαπλῶν ἐπιπέδων, ὠφελούμενα ἀπὸ αὐτούς, ἐνῶ ἰσχυρίζονται ὅτι, χρησιμοποιώντας ὑπερμοντέρνα προγράμματα πληροφορικῆς, ἀναγνωρίζουν ὅλες τὶς μεταβλητὲς καὶ ἐκμηδενίζουν τοὺς κινδύνους³⁹. Πρόκειται βέβαια γιὰ ψευδῆ ἰσχυρισμό, μὲ ἀποδέκτες τοὺς ὑποψήφιους πελάτες. Ἐν τούτοις, ἐπινοητικοὶ ἐπενδυτὲς μποροῦν πράγματι νὰ ἐκμηδενίσουν τὸν κίνδυνο πλουτίζοντας.

Οἱ μάνατζερ διέπονται γενικὰ, ὅπως ἀποδείχθηκε ἀπὸ πρόσφατη ἔρευνα⁴⁰, ἀπὸ μία κενόδοξη ἀντίληψη ποῦ ἔχει ἀντιπαραγωγικὸ χαρακτήρα καὶ βασίζεται μόνο στὴν χρηματοπιστωτικὴ ἀπόδοση καὶ τὰ σχετικὰ κίνητρα. Ὅπως γράφει ὁ Michael Lewis, «ὁ κίνδυνος μπορεῖ νὰ μπεῖ σὲ κονσέρβα ὅπως οἱ τομάτες. Διάφοροι ἐπενδυτὲς εἶναι ἔτοιμοι νὰ ἀναλάβουν διαφορετικὰ ἐπίπεδα κινδύνου. Ἡ τράπεζα μπορεῖ λοιπὸν νὰ ἀγοράσει τὸν κίνδυνο σὲ καλὴ τιμὴ καὶ νὰ τὸν μεταπωλήσει ἀκριβότερα χωρὶς νὰ ἀναλάβει ἢ ἴδια κανένα κίνδυνο»⁴¹. Ὁ ἐκ τῶν πρωταγωνιστῶν τῆς διεθνοῦς κερδοσκοπίας Georges Soros, ὁ ὁποῖος στὰ διαδοχικὰ βιβλία του δὲν διστάζει μὲ κυνισμό νὰ γράφει γιὰ τὸ χρῆμα ὡς πρόκληση, γιὰ τὴν κρίση τοῦ παγκόσμιου καπιταλισμοῦ καί, πολὺ πρόσφατα, γιὰ τὸ χάος του⁴², ὁμολογεῖ στὸ πρῶτο ἔργο του ὅτι «ὑπάρχει κάτι αἰσχρὸ στὸ γεγονός ὅτι μπορεῖ κανεὶς, ὅπως ἐγώ, νὰ κερδίζει τόσο χρῆμα μὲ χρῆμα». Αὐτὸ δὲν τὸν ἐμπόδισε πάντως νὰ κερδοσκοπήσει λίγο ἀργότερα (τὸ 1992) εἰς βάρος τῆς ἀγγλικῆς λίρας, πλουτίζοντας ἀστρονομικὰ.

39. Τὸ πόσο παραπλανητικὰ εἶναι αὐτὰ τὰ συνθήματα ποῦ χρησιμοποιοῦνται πρὸς ἄγρον πελατῶν, καὶ μὲ πλεῖστα ἐξωραϊστικὰ ὀνόματα ἔδειξε ὁ B. Maris, ἥδη τὸ 1990. Βλ. MARIS B., *Des économies au-dessus de tout soupçon ou la grande mascarade des prédictions*, Paris, 1990.

40. BEAUVALLLET M., *Les stratégies absurdes*, Paris, 2009.

41. LEWIS M., *Liar's Poker: Rising through the Wreckage on Wall Street*, New York, 1989, σ. 187.

42. SOROS G., *Le défi de l'argent*, Paris, 1990· *The Alchemy of Finance. Reading the Mind of the Market*, New York, 1994· *La Crise du capitalisme mondial*, Paris, 1998· *Le Chaos financier mondial*, Paris, 2012.

2. Τὰ ἀσφάλιστρα κινδύνου

Τὸ καπιταλιστικὸ σύστημα ἔχει μεταβληθεῖ σὲ ἓνα πυρετῶδες, ἀνὰ τὸν κόσμον διεξαγόμενο, κερδοσκοπικὸ «ἄθλημα», ἄλλοτε μυστικὸ καὶ «ἐχέμυθο» καὶ ἄλλοτε ἀθαιρέτως κοινολογούμενο, ποὺ βασίζεται στὴν ἐκμετάλλευση ἢ τὴν τεχνητὴ διόγκωση οἰκονομικῶν κινδύνων καὶ στὴν δημιουργία ὄλο καὶ μεγαλύτερων χρεῶν.

Ἐνα χαρακτηριστικὸ δείγμα –ἀπὸ τὰ κεντρικὰ στοιχεῖα τοῦ συστήματος– εἶναι τὰ μὴ ρυθμισμένα ἀσφάλιστρα κινδύνου (CDS = credit default swaps), ποὺ ἀγοράζονται καὶ πωλοῦνται ἀνεξέλεγκτα ἀπὸ ἰδρύματα (τράπεζες, ἀσφαλιστικὲς ἐταιρεῖες, ἐταιρεῖες ὑπαρκτὲς ἢ εἰκονικὲς). Πρόκειται γιὰ ἓνα ἄορατο, τεραστίων διαστάσεων, δίκτυο δεσμῶν (καὶ χρεῶν) τῶν φορέων αὐτῶν, ποὺ συναλλάσσονται σχεδὸν πάντοτε ἐκτὸς χρηματιστηριακῶν ἀγορῶν. Οἱ μυστικὲς καὶ μὴ καταγραφόμενες σὲ ἐπίσημο δελτίο συναλλαγές τους, δηλαδὴ τὰ συμβόλαια ἀσφάλισης κινδύνου, συνάπτονται ἔναντι ὁμολόγων καὶ στὴν περίπτωση ἀδυναμίας πληρωμῆς ὁ πωλητὴς τοῦ συμβολαίου CDS ὑποχρεοῦται νὰ καταβάλει στὸν ἀγοραστὴ (ἀσφαλιζόμενο) τὴν ἀξία τῶν ὁμολόγων.

Οἱ συνέπειες τοῦ ριψοκίνδυνου καὶ ἀνεξέλεγκτου αὐτοῦ παιχνιδιοῦ μπορεῖ νὰ εἶναι τεράστιες, ὅπως ἦταν ἡ παρ' ὀλίγον κατάρρευση τὸ 2008 τοῦ ἀσφαλιστικοῦ κολοσσοῦ AIG (American International Group), ἐξ αἰτίας τῶν ἀστρονομικῶν ποσῶν ποὺ ἔπρεπε νὰ πληρώσει στὰ πλαίσια τεραστίου ἀριθμοῦ συμβολαίων CDS, ὅποτε ἡ Κυβέρνηση τῶν ΗΠΑ παρενέβη γιὰ νὰ ἀποτρέψει τὴν πτώχευση. Στὶς πρακτικὲς αὐτὲς ἀνήκει καὶ ἡ κερδοσκοπικὴ ἐκμετάλλευση τοῦ κινδύνου εἰς βάρος τοῦ πραγματικὰ ἢ τεχνητὰ κινδυνεύοντος: Πρόσφατο σχετικὸ –καὶ βέβαια ὄχι μεμονωμένο– γεγονός εἶναι τὰ στοιχήματα τῶν hedge funds κατὰ τοῦ εὐρώ ποὺ αὐξήθηκαν κατακόρυφα καὶ εἶχαν ὡς στόχο τὸ κέρδος ἀπὸ μία πώση του, ποὺ θὰ ὀφειλόταν σὲ ἀρνητικὲς οἰκονομικὲς ἐξελίξεις στὴν Ἰσπανία καὶ τὴν Ἑλλάδα.

3. Τὰ σκανδαλώδη δάνεια *subprimes*

Ἐνα ἄλλο σύγχρονο μέσο ἐκμετάλλευσης τοῦ κινδύνου –ἐπινόηση τῆς Wall Street– εἶναι τὰ περιβόητα *subprimes* (ὑποδεέστερης τάξης δάνεια)⁴³, τῶν ὁποίων θύματα εἶναι τὰ ὑποβαθμισμένα καὶ λιγότερο φερέγγυα στρώματα τοῦ πληθυσμοῦ. Μὲ ἐντυπωσιακὸ κνισμὸ τὰ στρώματα αὐτὰ χαρακτηρίζονται ὡς

43. Ἡ εὐθύνη τῆς –δύσκολης– μετάφρασης εἶναι δική μου. Γι' αὐτὰ τὰ «προϊόντα» βλ. μεταξὺ ἄλλων, COHEN D., *La prospérité du vice*, ὅπ.π. (ὑπόσημ. 36), σ. 275 ἔξ.

NINJA (No Income, No Job, No Asset, = "Όχι εισόδημα, όχι εργασία, όχι ενεργητικό). Τα δάνεια χορηγούνται με όρους –υπότίθεται– έλκυστικούς, έστω και αν, λόγω του αυξημένου κινδύνου για τους δανειστές, ή απόδοση γι' αυτούς είναι μεγαλύτερη. Οί τίτλοι των δανείων μεταπωλούνται άμέσως στις χρηματιστικές αγορές με τεχνητά αναβαθμισμένη εικόνα της φερεγγυότητας των δανειζομένων και έτσι κυκλοφορούν ψευδή χρηματιστικά νομίσματα, των οποίων ή αξία δέν έχει έπιβεβαιωθεί. Τελικά τα θύματα είναι τα δανειζόμενα νοικοκυριά, όταν αποκαλύπτεται ότι τó ύψος του χρέους είναι μεγαλύτερο από την αξία των αποκτηθέντων αγαθών (negative equity) και αυτά άδυνατούν νά τó αποπληρώσουν, με άποτέλεσμα τήν άπόλυτη οικονομική έξαθλίωσή τους.

4. Οί συναλλάκτες των χρηματοπιστωτικών αγορών (traders)

Σ' αυτές τις συνθήκες του άισχροκερδοϋς παιχνιδιού και τής έκμετάλλευσης των πραγματικών, τεχνητών ή διογκωμένων κινδύνων δραστηριοποιούνται άφ' ένός οί λεγόμενοι οίκοι άξιολόγησης (περι των οποίων θά γίνει λόγος άμέσως κατωτέρω) και άφ' έτέρου άτομα, οί λεγόμενοι traders, οί συναλλάκτες των χρηματοπιστωτικών αγορών, πού αγοράζουν και πωλούν πάσης φύσεως τίτλους, μετοχές, όμόλογα και παράγωγα προϊόντα για τήν τράπεζα πού τους άπασχολεί ή και για λογαριασμό τους. Σχεδόν άναπόφευκτα –και πάντως συχνά– στό γενικευμένο κερδοσκοπικό περιβάλλον, όπου ζούν αυτοί οί "παίκτες" – μπορούν νά πέσουν στον πειρασμό νά «άξιοποιήσουν» πρós ίδιον όφελος τήν κερδοσκοπία. Τό πρώτο έντυπωσιακό σκάνδαλο ήταν, τήν δεκαετία του '90, ή πτώχευση τής άρχαιότερης άγγλικής έπενδυτικής τράπεζας Barings Bank έξ αίτίας τής άποτυχούσης κερδοσκοπικής δραστηριότητας του trader Nick Leeson. Σκάνδαλα παράνομου άστρονομικού πλουτισμού, με διακινδύνευση τεραστίων τραπεζών, είναι γνωστά άπό τά όνόματα πρόσφατα δικασθέντων ή δικαζομένων traders: M. Adoboli, πού παρ' όλίγο νά προκαλέσει τήν πτώχευση τής κολοσσιαίας έλβετικής τράπεζας UBS· J. Kerviel, πού προκάλεσε ζημιές σχεδόν 5 δισεκατομμυρίων στην τράπεζα Société générale.

5. Οί λεγόμενοι οίκοι άξιολόγησης

Οί οίκοι άξιολόγησης είναι κι αυτοί ένα παράγωγο του χρηματοπιστωτικού καπιταλισμού πού άνδρώθηκε στις σημερινές συνθήκες τής κερδοσκοπικής έξαχρείωσης του συστήματος. Οί οίκοι αυτοί αυτοαναγορεύθηκαν σύν τώ χρόνω σέ χρηματοπιστωτικούς έλεγκτές τής ύψηλίου και ειδικά τής πιστοληπτικής ικανότητας κρατών, υπερχρηματικών όργανισμών (π.χ. E.E.), ύποκρα-

τικῶν περιφερειῶν, τραπεζῶν, ἐπιχειρήσεων κ.λπ. Χωρὶς νὰ ἔχουν καμμία κρατική ἐξουσιοδότηση καὶ λειτουργώντας ὡς ἰδιωτικές ἐταιρεῖες, μὲ πελάτες θεσμικούς ἐπενδυτὲς καὶ κυρίως τράπεζες, δὲν περιορίζονται στὴν ἀνακοίνωση τῶν ὅποιων διαπιστώσεών τους στοὺς πελάτες τους· κοινολογοῦν αὐθαιρέτως τὶς ἐν πολλοῖς ἀμφιβόλου ὀρθότητος ἢ καὶ ἀνακριβεῖς ἐκτιμήσεις τους ἢ καὶ τὶς «ἀνησυχίες» τους ἀνὰ τὸν κόσμο, συμπεριφέρονται δηλαδή ὡς δημόσιες ἀρχές ἰδιοποιούμενες ἐξουσία πού δὲν τοὺς ἀνήκει. Τὸ χειρότερο εἶναι ὅτι βαθμολογώντας τοὺς τίτλους τοῦ χρέους ἀπὸ τὴν ἀποψη τοῦ κινδύνου πού ἐνέχουν γιὰ τοὺς κατόχους, αὐξάνουν τὴν ἀπόδοσή τους (ἐπιτόκια, ἐπασφάλιστρα) σὲ συνάρτηση μὲ τὴν αὐξηση τοῦ κινδύνου· ἐξ ἄλλου μὲ τὶς «αὐτοπραγματοποιούμενες προφητείες»⁴⁴ τροφοδοτοῦν ἀλυσιδωτὲς ἀρνητικές ἐπιπτώσεις, δηλαδή προκαλοῦν τεράστιες ζημιές στοὺς ἀξιολογούμενους, συμβάλλοντας στὸ κερδοσκοπικὸ παιχνίδι. Κι ὅλα αὐτὰ, χωρὶς κανένα οὐσιαστικὸ καὶ ἀποτελεσματικὸ μέτρο κρατικής ἢ ὑπερκρατικής παρεμπόδισης τῶν πρακτικῶν αὐτῶν καὶ χωρὶς νομικὲς κυρώσεις. Ἐλάχιστες εἶναι οἱ περιπτώσεις στὶς ὁποῖες δικαστικές ἀρχές ἔχουν ἐπιληφθεῖ ὑποθέσεων ἀμφισβητούμενων ἢ βεβαιωμένων ἐσφαλμένων ἐκτιμήσεων καὶ προβλέψεων τῶν οἴκων αὐτῶν⁴⁵.

Τὸ συμπέρασμα εἶναι ὅτι σὲ ὅλα αὐτὰ τὰ δημιουργήματα τοῦ συγχρόνου καπιταλισμοῦ ὄχι μόνον γίνεται ἐκμετάλλευση τοῦ οἰκονομικοῦ κινδύνου ἀλλὰ καὶ ἐν πολλοῖς ὁ κίνδυνος παράγεται ἀπὸ τὴν ἐκμετάλλευση τοῦ κινδύνου. Πρόκειται κατ' οὐσίαν, ἀντικειμενικὰ μὲν, γιὰ διαστροφή τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς, ὑποκειμενικὰ δέ, γιὰ ἐκχυδαῖσμό της.

6. Ὑπερχρέωση κρατῶν

Στὶς ἀναφερθεῖσες ἐξελίξεις σημαντικό, ἂν ὄχι καίριο ρόλο ἔπαιξε καὶ παίξει ἡ λεγόμενη παγκοσμιοποίηση, πού συνδέθηκε μὲ τὴν κατάργηση προληπτικῶν ἢ κατασταλτικῶν ἐλέγχων ἀπὸ τὰ κράτη καὶ μὲ τὴν ἀδιαφάνεια τῶν ἀνὰ τὸν κόσμο συναλλαγῶν μὲσω τῶν νέων τεχνολογιῶν⁴⁶. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ ἐπέτει-

44. Ἡ ἔκφραση ἀνήκει στὸν GAILLARD N., *Agences de notation*, Paris, 2010.

45. Βλ. μήνυση ἀσκηθεῖσα ἀπὸ δύο ἰταλικούς συλλόγους καταναλωτῶν καὶ εἰσαγγελική κατ' οἶκον ἔρευνα καὶ ἀνακρίσεις γιὰ χειραγώγηση ἀγορῶν (*Le Monde*, 21-01-2012), καθὼς καὶ πρόσφατη καταδικαστική ἀπόφαση ἀμερικανικοῦ δικαστηρίου πού ἐπέβαλε ὑψηλὴ ἀποζημίωση στὴν Standard & Poors.

46. Ὁ P. Krugman ἔχει ὀνομάσει τὴν ἐξέλιξη αὐτὴ στὸ ὁμώνυμο ἔργο του “*Pop Internationalism*” (MIT Press 1996), ἔκφραση ἀμετάφραστη στὰ ἑλληνικά (διεθνισμὸς τῆς ἀπότομης ἐκρηξης).

νε την άλληλεξάρτηση των οικονομιών και την εξάρτηση των κρατών από τις χρηματοπιστωτικές αγορές. “Ολος ο πλανήτης έχει μεταβληθεί σ’ αυτό που ονομάστηκε “απόλυτη αγορά” (marché total)⁴⁷ ή “αυτοοργανωόμενη οικονομία”, κατά την ορολογία του Ρ. Krugman⁴⁸. Το αποτέλεσμα ήταν αυτή ή πέραν των συνόρων πρωτοφανής και γενικευμένη κερδοσκοπική δραστηριότητα να δημιουργήσει ή να αυξήσει την υπερχρέωση ειδικά των προηγμένων κρατών, ή όποια μάλιστα έχει σήμερα αποκτήσει μοιραία μεταδοτικό χαρακτήρα⁴⁹.

Η υπερχρέωση των κρατών είναι ένα σύνθετο –και όχι άθωο– φαινόμενο, που με κίνδυνο υπεραπλούστευσης θα επιχειρηθεί ή μερική τουλάχιστον εξήγησή του. Εκτός από τον ήδη αναφερθέντα παράγοντα, ένα μη άμεσα διακριτό αλλά σημαντικό αίτιο είναι το γεγονός ότι τα σύγχρονα κράτη δεν έχουν το αποκλειστικό προνόμιο να δημιουργούν νόμισμα με την ευρεία έννοια του αξιόπιστου συναλλακτικού και πιστωτικού μέσου. Σήμερα υπάρχει και κυκλοφορεί ιδιωτικό νόμισμα, εκδιδόμενο από τις τράπεζες, πράγμα που, ενώ είναι ευρέως διαδεδομένο, δεν γίνεται εύκολα αντιληπτό⁵⁰. «Η διαδικασία με την οποία οι τράπεζες δημιουργούν χρήμα είναι τόσο απλή –γράφει ο J.K. Galbraith– ώστε το ανθρώπινο μυαλό μένει αμήχανο»⁵¹. Συγκεκριμένα οι τράπεζες δεν έχουν επαρκή ίδια κεφάλαια για να ικανοποιήσουν το σύνολο των πιστωτικών αναγκών και προκειμένου να δανείσουν, εκδίδουν νόμισμα που όμως δεν έχει πραγματικό αντίκρισμα, είναι δυνητικό (monnaie virtuelle)⁵². Με βάση αυτό το νόμισμα (το υπό του Pareto ονομαζόμενο ‘ψευδές νόμισμα’), οι τράπεζες επιδίδονται σε κερδοσκοπικό εμπόριο και χορηγούν πιστώσεις που δεν

47. SUPLOT A., *L’esprit de Philadelphie*, Paris, 2010· LUHMAN N., “Der Markt als innere Umwelt des Wirtschaftssystems”, στο LUHMAN N., *Die Wirtschaft der Gesellschaft*, Frankfurt 1994 σ. 91 έξ· LEBAUPE A., *Social, par ici la sortie!*, Paris, 1993.

48. KRUGMAN P., *The Self Organising Economy*, Cambridge 1996.

49. Βλ. GILL L., *La crise financière et monétaire mondiale. Endettement, spéculation, austérité*, Montréal 2012· CHESNAIS FR., *Les dettes illégitimes*, όπ.π. (ύποσημ. 34).

50. Βλ. SPAHN H.-P., *Geldwirtschaft. Eine wirtschafts-und theoriegeschichtliche Annäherung*, Stuttgart, 1999, σ. 18 έξ. [κεφ. II: Die Bank als Geldproduzent (‘Η τράπεζα ως δημιουργός χρήματος)].

51. GALBRAITH J.K., *L’argent*, Paris 1975· (γαλλική μετάφραση του έργου *Money, Where it come, where it went*). Τη φράση παραθέτει ή DUBOIN M.L., *Mais où va l’argent?*, Paris, 2007, σ. 37.

52. SADOUC H., “Le système monétaire et financier, contribution hétérodoxe à l’étude de la répartition des richesses” (μελέτη μη δημοσιευμένη).

βασίζονται σὲ τίποτε ἄλλο ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ἑαυτό τους, δηλαδή σὲ μία ἐλπιζόμενη ὑψηλὴ πραγματικὴ ἀπόδοση⁵³.

Τὰ κράτη, ναὶ μὲν μποροῦν, οὕτως ἢ ἄλλως, νὰ δανείζονται ἀπὸ τὸν ἰδιωτικὸ τομέα ἐκδίδοντας κυρίως ὁμόλογα, ἀλλὰ ἀφοῦ ὑπάρχει τὸ εὐκόλο ἰδιωτικὸ αὐτὸ χρῆμα, διευκολύνονται –ἴσως καὶ παρασύρονται– νὰ δανείζονται ἀπὸ ἰδιωτικοὺς ὀργανισμούς. Τὸ συμπέρασμα εἶναι ὅτι αὐτοί, δανείζοντας τὰ κράτη μὲ αὐτὲς τὶς συνθήκες, αὐξάνουν τὴν ἀποδοτικότητα τῶν κεφαλαίων πὺ προκύπτει ἀπὸ τὸν δανεισμὸ (τὸ λεγόμενο “ἀννηψωτικὸ ἀποτέλεσμα μοχλοῦ” *effet de levier*). Ὅταν τὰ ἐπίπεδα τῆς ἀποδοτικότητάς τους ἀνέβουν σὲ σημαντικὸ βαθμὸ –καὶ ἀνεβαίνουν τόσο περισσότερο ὅσο αὐξάνουν οἱ ἐκ τοῦ χρέους συστημικοὶ κίνδυνοι–, τότε θεμιτὰ τίθεται ἐν ἀμφιβόλῳ ἢ ἴδια φύση τοῦ «δανείου» (πρόκειται γιὰ δάνειο ἢ γιὰ κερδοσκοπικὴ ἐπένδυση;) καὶ ἀναιρεῖται ἡ νομιμοποίηση τοῦ (ὀλοένα αὐξανομένου) χρέους⁵⁴.

7. Ἐξευτελισμὸς τῆς ἐργασίας καὶ τῶν κοινωνικῶν κατακτήσεων

Τὸ γεγονὸς τῆς ὑπερχρέωσης τῶν κρατῶν σχετίζεται ἄμεσα, χωρὶς νὰ εἶναι ἡ μόνη αἰτία, μὲ τὴν κατεδάφιση τῶν κοινωνικῶν κατακτήσεων πὺ κυρίως ἡ Εὐρώπη προοδευτικὰ ἐθέσπισε τὸν 20ὸ αἰῶνα μετὰ δύο Παγκοσμίους Πολέμους⁵⁵. Οἱ κοινωνικὲς ἐπιπτώσεις τῆς σύγχρονης μεταλλαγῆς τοῦ καπιταλιστικοῦ συστήματος εἶναι δραματικὲς καὶ πολλαπλές. Ἐνα γενικότερο σύμπτωμα τῆς κατάστασης εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἐπιδιωκόμενη αὐξητικὴ μετοχικὴ ἀξία (*sharehold value*), δηλαδή ἡ ἀποκλειστικὴ ἀξία πὺ δίδεται στὶς τιμὲς τῶν μετοχῶν τῶν ἐταιρειῶν, ἔχει ἐπισκιάσει τελείως τὴν ἀντίληψη τῆς ἐπιχείρησης ὡς συνόλου παραγωγικοῦ πὺ βασίζεται στὴν ἐργασία καὶ συνεργασία τῶν ἀπασχολουμένων σ’ αὐτήν.

Οἱ σημαντικότερες ἐπὶ μέρους κοινωνικὲς συνέπειες τοῦ συγχρόνου καπιταλισμοῦ ἀφοροῦν κατ’ ἀρχὰς τὴν ὑποβάθμιση καὶ μάλιστα τὸν ἐξευτελισμὸ τῆς ἀνθρώπινης ἐργασίας. Τὰ συμπτώματα τοῦ φαινομένου εἶναι πολλαπλά καὶ ἐν πολλοῖς γνωστά. Πρῶτο καὶ κείριο σύμπτωμα εἶναι ὁ κατακερματισμὸς τῆς ἐργασίας, ὁ ὁποῖος συνοψίζεται στὸν παραπλανητικὸ ὄρο “εὐελιξία τῶν ὄρων

53. DUBOIN M.L., *ὄπ.π.* (ὑποσ. 49), σ. 101.

54. CHESNAIS F., *Les dettes illégitimes*, *ὄπ.π.* (ὑποσημ. 35), σ. 103 (ἐξ οὗ καὶ ὁ τίτλος τοῦ ἔργου “Τὰ ἀνομιμοποίητα [μὴ νόμιμα] χρέη”).

55. Πρὸβλ. ΒΕΡΓΟΠΟΥΛΟΣ Κ., *Ἡ ἀνάγκη ἀλλαγῆς. Ἑλλάδα-Εὐρώπη*, Ἀθήνα 2012, σ. 171 ἐξ. (“Τὸ χρέος, τὸ νέο κοινωνικὸ ζήτημα”).

έργασίας⁵⁶. Αυτή περιλαμβάνει, ως γνωστόν, μερική ή εύκαιριακή άπασχόληση, κατάργηση της υπερωριακής άμοιβής με τόν ετήσιο ύπολογισμό του μέσου χρόνου έργασίας, άκανόνιστα, διακεκομμένα και άνώμαλα ώράρια ανάλογα με τις ανάγκες της έπιχείρησης, συμβάσεις έργασίας όρισμένου χρόνου, συχνά μικρής διάρκειας και άνανεούμενες έπ' άόριστον, έκ περιτροπής έργασία, κλήση από τηλεφώνου –on call– για άπασχόληση ως έπι τó πλείστον με έλάχιστη προθεσμία, άκόμη και τó σαββατοκύριακο κ.λπ. Πρόκειται για όπισθοδρομηση, ή όποια, συγκρινόμενη με τόν 19ο αιώνα είναι ή αντίστροφή του ως πρòς τή διαμόρφωση της συμβάσεως έργασίας: τότε κυριαρχούσε, στα πλαίσια βέβαια έξαντλητικών συνεχών ωραρίων έργασίας, ή πλήρης άπασχόληση, και όχι ή κατακερματισμένη έργασία πού είναι άπλως μία άλλη μορφή έξαθλίωσής της. Τó χειρότερο είναι ότι για όλα αυτά ένοχοποιείται τó έργατικό δίκαιο ότι προκαλεί διεστραμμένες συνέπειες (effets pervers) με τήν έννοια ότι με τήν ύποτιθέμενη δυσκαμψία του, δηλαδή με τούς περιορισμούς στην άπόλυση ή άλλες ύποχρεώσεις πού έπιβάλλει στόν έργοδότη, δημιουργεί άνεργία έμποδίζοντας τήν πρόσληψη έργαζομένων, έξ ού και τó παραπλανητικό σύνθημα της άπελευθέρωσης της άγοράς έργασίας⁵⁷. Ό μεταλλαγμένος καπιταλισμός δημιουργεί, αυτός, διεστραμμένες συνέπειες στην έργασία και κατηγορεί τή στοιχειώδη προστασία της ότι αυτή τις προκαλεί. Ίδου ή ιδεολογική αντίστροφή τών πραγμάτων: «φωνάζει ό κλέφτης νά φοβηθεί ό νοικοκύρης», λέει ή λαϊκή παροιμία.

Δεύτερο σύμπτωμα: ή ύπονόμευση και ό παραμερισμός της έλευθερίας τών συλλογικών διαπραγματεύσεων και συλλογικών συμβάσεων έργασίας και ή προωθούμενη επάνοδος στην άτομική σύμβαση έργασίας, δηλαδή κατ' ούσιαν στην μονομερή βούληση του έργοδότη.

Τρίτον και έξωφρενικό σύμπτωμα –άμερικανικής έμπνεύσεως– συνίσταται στην ιδέα της τεχνητής κατάργησης της μισθωτής, της έξαρτημένης έργασίας και τήν δήθεν διαμόρφωση τών μισθωτών ως άνεξαρτήτων έργαζομένων πού ως τέτοιοι είναι ύπεύθυνοι για τήν άπόδοση της έργασίας τους και έπομένως φέρουν και τόν σχετικό κίνδυνο. Η έπιχείρηση δέν είναι παρὰ μία δομή πού στρέφεται γύρω από ένα όρισμένο άριθμό έργασιών πού πρέπει νά πραγματο-

56. Ό έπινοηθείς, έπίσης παραπλανητικός, όρος της flexicurity θέλει δήθεν νά άντισταθμίσει, αλλά κατ' ούσιαν νά συγκαλύψει, τά μη συγκαλυπτόμενα στοιχεία της εύελιξίας.

57. Τó σύνθημα έχει κυκλοφορήσει από τήν δεκαετία του '70 και έκτοτε επαναλαμβάνεται έντεινόμενο από τούς διεθνείς οικονομικούς όργανισμούς και τήν Ε.Ε. Βλ. μεταξύ πολλών, WILLEMEZ L., *Le droit du travail en danger*, Bellecombe-en-Bauges 2006, σ. 51 έξ.

ποιηθῶν ἀπὸ ἀνεξαρτήτους ἐργαζομένους καὶ ἐπομένως ἡ μορφή τῆς μισθωτῆς ἐργασίας εἶναι ξεπερασμένη καὶ ὡς τέτοια δὲν ἔχει λόγο ὑπάρξεως⁵⁸.

Τέταρτο σύμπτωμα –πὺ δὲν φθάνει στὴν τερατώδη αὐτὴ κατασκευή, ἀλλὰ πάντως τὴν προΐδεάζει–, εἶναι ἡ διάχυτη ἤδη ἀντίληψη καὶ στρατηγικὴ πὺ προωθεῖ τὴν ἰδέα τοῦ ἀνταγωνισμοῦ μεταξὺ τῶν ἐργαζομένων εἴτε στὴν ἴδια τὴν ἐπιχείρηση, εἴτε στὰ πλαίσια πολυεθνικῶν ἐταιρειῶν μεταξὺ τῶν διαφόρων παραρτημάτων τους⁵⁹. Ἕνα χαρακτηριστικὸ παράδειγμα ἡ πρὸ ὀλίγων ἐτῶν ἀντιπαράθεση τῆς κεντρικῆς μονάδος τῆς σουηδικῆς ἐπιχείρησης Electrolux καὶ τοῦ ἰταλικοῦ παραρτήματός της⁶⁰.

Ἐπὶ πλέον, τὸ σύγχρονο μάνατζμεντ ἔχει εἰσαγάγει στὶς ἐπιχειρήσεις τὴν διαρκῆ ἀξιολόγηση τῶν ἐργαζομένων στὴν ἐκτέλεση τῶν ὑποχρεώσεών τους, πρῶγμα πὺ δημιουργεῖ μόνιμα ἕνα κλίμα δυσπιστίας ἔναντι τῶν προϊσταμένων⁶¹, ἄγχους καὶ ἀγωνίας γιὰ τὴν ἐπίτευξη τοῦ ἐκάστοτε προσδιορισμένου στόχου⁶². Σχετικὸ εἶναι τὸ γεγονός ὅτι στὰ πλαίσια τῆς ἰδεολογίας τοῦ ἀκρᾶίου σημερινοῦ καπιταλισμοῦ ἡ ἀνταγωνιστικότητα ἀναφέρεται ἐξατομικευμένα στὸ ἐπίπεδο κάθε ἐπιχείρησης, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ συνθλίβει τοὺς μισθοὺς τῶν ἐργαζομένων, ἐνῶ τὸ κλασικὸ συλλογικὸ ἐργατικὸ δίκαιο ἐστόχευε τὴν ἰσότητά ἀνταγωνισμοῦ μεταξὺ τῶν ἐπιχειρήσεων μέσῳ τῶν συλλογικῶν συμβάσεων, ὥστε νὰ ἀποκλείεται ὁ βρώμικος ἀνταγωνισμὸς (Schmutz-Konkurrenz) ἀπὸ ἀνοργάνωτους ἐργοδότες. Σὲ ἀντίθεση μὲ ὅλους τοὺς ἄλλους ἐργαζομένους, οἱ μάνατζερ λαμβάνουν σήμερα ἐξωφρενικὰ ὑψηλὲς ἀμοιβές, μετὰ τὴν ἐξισορρο-

58. BRIDGEN W., *La conquête du travail. Au delà des transitions*, Paris, 1995 (γαλλικὴ μετάφραση τοῦ ἀμερικανικοῦ πρωτοτύπου, μὲ τίτλο *Job Shift*, 1994). Ἦδη ὁ τίτλος τοῦ βιβλίου ἀποκαλύπτει τὴν διεστραμμένη ἀπόπειρα νὰ παρουσιασθοῦν οἱ θέσεις τοῦ συγγραφέα ὡς «κατάκτηση τῆς ἐργασίας»!

59. POTTIER CL., *Les multinationales et la mise en concurrence des salariés*, Paris, 2003. Γιὰ μίαν γενικότερη θεώρηση βλ. RIGAUX M., *Droit du travail ou droit de la concurrence sociale? Essai sur un droit de la dignité de l'homme au travail (re)mis en cause*, Bruxelles, 2009.

60. Βλ. ALIPRANTIS N., «La notion de compétitivité sauvage et la globalisation». Rapport au Congrès international «Globalizzazione, integrazione regionale e diritto del lavoro», Roma e America. *Diritto romano comune* (revue), 2003, p. 27 ἔξ.

61. Βλ. BOLTANSKI L. et CHAPELLE EVE, *Le nouvel esprit du capitalisme*, Paris, 1999.

62. Ἀξιολογὴ καὶ πάντοτε ἐπίκαιρη εἶναι ἡ σχετικὴ μελέτη –πὺ βασίζεται καὶ σὲ ἐμπειρικὴ ἔρευνα– τοῦ CHRISTOPHE DEJOURS, *Souffrance en France. La banalisation de l'injustice sociale*, Paris, 1998. Γιὰ τὶς πρόσφατες προσπάθειες ἀμβλύνσεως τοῦ αὐταρχικοῦ μάνατζμεντ βλ. τὸ συλλογικὸ ἔργο *Comment la crise transforme l'entreprise*, Paris, 2012.

ψηση της αντιπαράθεσης που είχαν με τους μετόχους των εταιρειών. Αυτό σημαίνει, όπως γράφει ο D. Krugman, μία «έπανασυγκέντρωση του πλούτου στα χέρια μιᾶς μικρῆς τάξης»⁶³ και αυτό δὲν εἶναι παράδοξο, γιατί αὐτὴ εἶναι ἐγγεγραμμένη στὸ βάθος τῶν δομῶν τοῦ νέου καπιταλισμοῦ⁶⁴.

“Ὅλα αὐτὰ σημαίνουν πλήρη παραγνώριση τῆς ἐργασίας ὡς δημιουργοῦ τοῦ πλούτου τῆς ἀνθρωπότητας⁶⁵, ἀφοῦ ἄλλωστε σήμερα τὸ χρῆμα ἀποκτᾶται μὲ τὸ χρῆμα καὶ μάλιστα μὲ τὴν κερδοσκοπία ἐπὶ τῆς κερδοσκοπίας⁶⁶.

Τέλος, last but not least, πέραν τῆς ἐργασίας ἔχει ἐπινοηθεῖ καὶ διαδοθεῖ ἡ σκόπιμη ἰδεολογία πὺ ἐπικαλεῖται τὴν ὑπευθυνότητα τοῦ ἀτόμου καὶ χρησιμοποιεῖται ὡς πρόσχημα γιὰ τὴν κατάργηση κοινωνικῶν δικαιωμάτων καὶ τὴν ἰδιωτικοποίηση τῆς τύχης τῶν πολιτῶν. Ὁ ἄνθρωπος ἀφήνεται νὰ ζήσει “ἐπὶ ἰδίῳ κινδύνῳ”, πράγμα πὺ σημαίνει τὴν ἀπεμπόληση κρατικῶν ρυθμίσεων κοινωνικῆς ἀλληλεγγύης (κοινωνικῆς ἀσφάλισης, δημόσιας προστασίας τῆς ὑγείας, δημόσιας ἐκπαίδευσης, κ.λπ.)⁶⁷. “Ὅ,τι κατέκτησε στὸν κοινωνικὸ τομέα ὁ 20ὸς αἰῶνας ἀφήνεται νὰ ὑπονομευθεῖ ἢ νὰ καταργηθεῖ μέσῳ τῆς ἀπόλυτης ἀγορᾶς. Πρακτικὰ οἱ ἐξελίξεις αὐτὲς ἔχουν, ἤδη ἀπὸ τὴν δεκαετία τοῦ 1980, ἀρχίσει σταδιακὰ ἀλλὰ σταθερὰ, νὰ δημιουργοῦν συνθήκες φτώχειας καὶ τελικὰ ἐξαθλίωσης τοῦ μεγίστου μέρους τῶν πληθυσμῶν τοῦ πλανῆτη, κατάργηση στοιχειωδῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων πὺ θίγουν τὴν ἀξιοπρεπῆ διαβίωση ἢ ἀπλῶς ἐπιτρέπουν, ἂν ἐπιτρέπουν, τὴν ἐπιβίωση.

8. *Ἡ συμπαράταξη τῶν διεθνῶν οικονομικῶν Ὄργανισμῶν καὶ τῆς Ε.Ε. μὲ τὸν σημερινὸ καπιταλισμὸ*

Ἐδῶ πρέπει νὰ τονισθεῖ ὅτι οἱ διεθνεῖς οικονομικοὶ Ὄργανισμοί –ἡ Παγκόσμια Τράπεζα, τὸ Διεθνὲς Νομισματικὸ Ταμεῖο καὶ ὁ Ὄργανισμὸς Οἰκονομικῆς Συνεργασίας καὶ Ἀνάπτυξης (ΟΟΣΑ)– ὄχι μόνον δὲν ἀποτελοῦν πρόγραμμα ἐναντίον τῶν ἐξελίξεων αὐτῶν ἀλλὰ τὶς εὐνοοῦν, παρὰ τὶς περὶ τοῦ ἀντιθέ-

63. Τὴν φράση ἀναφέρουν οἱ AGLIETTA M. / REBERIOUX A., *Dérives du capitalisme financier*, Paris, 2004, σ. 21.

64. AGLIETTA M. / REBERIOUX A., ὅ.π.π.

65. Βλ. MEDA D., *Le travail. Une valeur en voie de disparition*, Paris, 1995.

66. Πρβλ. ARTHUIS J., στό: «Les débats du monde», *Le Monde*, 18 octobre 2011, σ. 6.

67. ΚΟΝΤΙΑΔΗΣ Ξ., *Μεταμορφώσεις τοῦ κοινωνικοῦ Κράτους στὴν ἐποχὴ τῆς παγκοσμιοποίησης*, Ἀθήνα, 2001· ΛΙΑΡΟΠΟΥΛΟΣ Λ., *Παγκοσμιοποίηση καὶ κοινωνικὸ Κράτος. Εὐρώπη καὶ Ἀμερικὴ*, Ἀθήνα, 2006.

του διακηρύξεις τους. Μερικές ἐπισημάνσεις εἶναι ἀναπόφευκτο νὰ γίνουν στοῦ πλαισίου τῆς ὁμιλίας αὐτῆς.

Ἐν πρώτοις, ἡ Παγκόσμια Τράπεζα ἔχει μὲν ὡς ἐπίσημο διακηρυγμένο σκοπὸ τὴν μείωση καὶ μάλιστα τὴν ἐξάλειψη τῆς φτώχειας⁶⁸, ἀλλ' ἡ πρακτικὴ τῆς μᾶλλον εἶναι ἕνας παράγων ἀύξητικὸς τῆς φτώχειας. Οἱ ἀνομολόγητοι σκοποὶ τῆς εἶναι, ὅπως ὑποστηρίζεται μὲ λεπτομερῆ στοιχεῖα, νὰ ὑποτάξει τὶς δημόσιες ἢ ἰδιωτικὲς δομὲς στὶς ἀπαιτήσεις τοῦ ἀκραίου καπιταλισμοῦ⁶⁹. Ἄλλωστε, ἀπὸ τὸ 2004 δημοσιεύει ἐτήσιες ἐκθέσεις πού ἀξιολογοῦν συγκριτικὰ τοὺς νομικοὺς κανόνες τῶν 178 χωρῶν τῆς ὑψηλίου ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς οἰκονομικῆς ἀποτελεσματικότητάς τους, δηλαδὴ τῆς διευκόλυνσης τῶν ἐπενδυτῶν νὰ ἐπιλέξουν τὶς χῶρες πού τοὺς εἶναι πιὸ συμφέρουσες. Πρόκειται γιὰ μία διεθνή (καὶ εὐρωπαϊκὴ) μειοδοτικὴ πρακτικὴ πού μετατρέπει τὰ ἐθνικὰ δίκαια σὲ ἕνα εἶδος ἐμπορευμάτων στὰ πλαίσια μίας «ἀγορᾶς νομοθετικῶν προϊόντων»⁷⁰ καὶ τὰ κράτη σὲ «ἀνταγωνιστικὰ κράτη» (“Wettbewerbsstaaten”)⁷¹. Ἡ ἀντιστροφή καὶ ἀνατροπὴ τοῦ ἔργου καὶ τῶν σκοπῶν τῆς Διεθνοῦς Ὁργάνωσης Ἐργασίας, πού συνίστανται στὴν κατὰ τὸ δυνατόν, μέσῳ τῶν διεθνῶν συμβάσεων ἐργασίας, ἐξίσωση τῶν ὅρων ἐργασίας καὶ κοινωνικῆς ἀσφάλισης καὶ ἐπομένως στὴν ἀμβλυνση τοῦ ἀνταγωνισμοῦ τῶν κρατῶν, εἶναι ἐμφανής.

Ὅσο γιὰ τὸ ΔΝΤ, αὐτὸ, ἀπὸ τὸ 1994 τονίζει ὅτι γιὰ τὴν καταπολέμηση τῆς ἀνεργίας ἀπαιτεῖται «ἡ ἐλαστικοποίηση τῶν ἀγορῶν ἐργασίας, ἡ ὁποία περνᾷ ἀπὸ τὴν ἐκ βάρθρων ἀναμόρφωση τῆς ἀσφάλισης ἀνεργίας, τοῦ ἐλάχιστου νόμιμου μισθοῦ καὶ τῶν διατάξεων πού προστατεύουν τὴν ἀπασχόληση»⁷². Τέλος, ὁ ΟΟΣΑ θεωρεῖ ὅτι «μία ἀνεπαρκὴς ἱκανότητα προσαρμογῆς στὴν ἀλλαγὴ εἶναι ἡ θεμελιώδης αἰτία τῶν δυσκολιῶν στὶς ὁποῖες προσκόπτουν οἱ χῶρες τοῦ ΟΟΣΑ στὸ πεδίο τῆς ἀπασχόλησης»⁷³.

68. Βλ. ἐκθεση τῆς Διεθνοῦς Ὁμοσπονδίας δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου (Fidh), «Les politiques sociales de la Banque Mondiale à l'épreuve des droits humains», Rapport, n° 354, janvier 2003, σ. 2.

69. Βλ. TOUSSAINT E., *Banque mondiale. Le coup d'État permanent*, Paris, 2006.

70. Ἡ ὀνομασία ἀφείλεται σὸν Α. SUPLOT, ὅπ.π. (ὑπόσημ. 47), σ. 66-67, ὅπου καὶ εὐρύτερη ἀνάπτυξη τῆς πρακτικῆς αὐτῆς.

71. TEUSCH U., *Was ist Globalisierung? Ein Überblick*, Darmstadt 2004, σ. 125.

72. Δελτίο τοῦ FMI, 23 Μαΐου 1994. Ἡ ἴδια πολιτικὴ συνεχίζεται μέχρι σήμερα. Βλ. DUBOIN M.L., *Mais où va l'argent?*, ὅπ.π. (ὑπόσημ. 51), σ. 82 ἐξ., 93 ἐξ.

73. *L'étude de l'OCDE sur l'emploi*, Paris, 1994.

Ἡ ἰδεολογία καὶ πρακτικὴ αὐτὴ ἔχει ἤδη ἐπικρατήσει ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ 1990 καὶ στὴ σημερινὴ Ε.Ε. καὶ πρῶτα ἀπ' ὅλα στὴν Εὐρωπαϊκὴ Ἐπιτροπὴ μετὰ τὴν υἰοθέτηση τῆς Συνθήκης τοῦ Maastricht καὶ πιὸ πρόσφατα στὸ Δικαστήριό τῆς Ε.Ε.⁷⁴ Πρόκειται γιὰ τὴν συγκριτικὴ ἐξίσωση “πρὸς τὰ κάτω” τῶν νομοθεσιῶν, ἰδίως στὸ κοινωνικὸ πεδίο. Χαρακτηριστικὰ στὴ Λευκὴ Βίβλο τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ 1993 τονίζεται: «Ἡ ἀκαμμία τοῦ κανονιστικοῦ πλαισίου εἶναι ἕνας σημαντικὸς παράγων ἀνεργίας. Οἱ ἀγορὲς ἐργασίας δὲν προσφέρουν μία ἐπαρκῆ εὐελιξία γιὰ νὰ ἐξασφαλίσουν τὴν καλύτερη χρησιμοποίηση τῶν ἀνθρώπινων πόρων»⁷⁵.

Ἡ πραγματικότητα τῶν τελευταίων 15-20 ἐτῶν ἔχει διαψεύσει παντελῶς τὶς θέσεις αὐτὲς καὶ αὐτὸ ἔχει διαπιστωθεῖ καὶ ἀναλυθεῖ ἀπὸ ἐπιφανεῖς καὶ γνωστούς συγγραφεῖς⁷⁶. Ὅπως τονίζει ὁ J. Stiglitz, μὲ τὴν πολυετὴ πείρα του στὴν Διεθνῆ Τράπεζα, οἱ ἀγορὲς, ἐκτὸς ἄλλων σοβαρῶν ἀρνητικῶν συμπτωμάτων τους (π.χ. πρόκληση ἀτμοσφαιρικῆς ρύπανσης, ἀνεπαρκεῖς ἐπενδύσεις στὴν παιδεία καὶ τὴν υγεία), δὲν εἶναι ἐπίσης ἱκανὲς νὰ αὐτορυθμισθοῦν⁷⁷. Τὸ θεώρημα τοῦ Adam Smith γιὰ τὸ ἀόρατο χέρι ποὺ ὀδηγεῖ τὴν ἀγορὰ στὴν οἰκονομικὴ ἀποτελεσματικότητα ἀνήκει στὴ σφαῖρα περισσότερο τῆς πίστεως – ἰδίως ἐπιστήμης. Καὶ ὁ Stiglitz καταλήγει λέγοντας ὅτι «οἱ ἔρευνοι τοῦ τελευταίου τετάρτου τοῦ 20οῦ αἰῶνα ἔδειξαν ὅτι μία ἀπὸ τὶς αἰτίες γιὰ τὶς ὁποῖες τὸ ἀόρατο

74. Γιὰ τὴν πρόσφατη νομολογία τοῦ Δικαστηρίου τῆς Ε.Ε. βλ. τὴν βιβλιογραφία ποὺ παραθέτει ὁ Γ. ΚΑΤΡΟΥΓΚΑΛΟΣ στὸ πρόσφατο ἔργο του *Ἡ κρίση καὶ ἡ διέξοδος*, Ἀθήνα, 2012, ὑποσ. 601 (σελ. 376), Πρόσθετες: ΑΛΙΠΡΑΝΤΗ Ν., “Γιὰ νὰ ἀμβλυνθοῦν οἱ αὐταπάτες καὶ τὸ κοινωνικὸ τέλμα στὴν Εὐρωπαϊκὴ Ἐνωση”, *Τιμητικὸς τόμος καθηγητοῦ Ἰωάννη Βουλγαρη*, Ἀθήνα 2010, σελ. 3 ἐξ.· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, “Ὁ ἐπεκτατισμὸς τοῦ ΔΕΚ σὲ βάρους τῶν κοινωνικῶν δικαιωμάτων μέσα ἀπὸ δύο ἀποφάσεις (Michaeler & Subito καὶ Ἐπιτροπὴ κατὰ Λουξεμβούργου)”, στὸ *Οἰκονομικὲς ἐλευθερίες, κοινωνικὰ δικαιώματα καὶ ἡ ἀπαγόρευση διακρίσεων στὸ δίκαιο τῆς Ε.Ε.*, 10^ο Πανελλήνιο Συνέδριο τῆς ΕΔΕΚΑ, Ἀθήνα 2010, σ. 77 ἐξ.· ΑΛΙΠΡΑΝΤΙΣ Ν., “What Remedies for Social Derivatives and Expansionism of the Court of Justice of the European Union?”, *Volume dedicated to the Memory of Brian Bercusson and Yota Kravaritou*, London-New York 2011, σ. 16 ἐξ.

75. Livre blanc, Commission des Communautés européennes, *Croissance, compétitivité, emploi: les défis et les pistes pour entrer dans le XXIe siècle*, Ἰούνιος 1993, σ. 133.

76. Βλ. κυρίως, ἐκτὸς τῶν ἡδὴ ἀναφερθέντων, GANZMANN H., *Geld und Arbeit. Wirtschaftssoziologische Grundlagen einer Theorie der modernen Gesellschaft*, Frankfurt / New York, 1996· COHEN D., *Richesses du monde. Pauvreté des nations*, Paris, 1997· STIGLITZ J., *La grande désillusion*, Paris, 2002· ROCHE M., *Capitalisme hors la loi*, Paris, 2011· GALBRAITH J.K. (et autres), «L'art d'ignorer les pauvres. Les liens qui libèrent», *Le Monde diplomatique*, 2011.

77. STIGLITZ J., *Quand le capitalisme perd la tête*, ὅπ.π. (ὑποσ. 34), σελ. 60.

χέρι εἶναι ἀόρατο εἶναι ἴσως διότι δὲν ὑπάρχει». Ἰδιαίτερη βαρύτητα ἔχει ἡ διαπίστωσή του ὅτι τὰ μαζικά κύματα τῆς ἀνεργίας ... δὲν εἶναι παρὰ τὸ ὄρατο τμήμα ἐνὸς παγόβουνου τελείως ἄλλης τάξεως: τῆς ἀποτυχίας τῆς ἀγορᾶς⁷⁹. Καὶ πράγματι, «οὐ χρεῖαν ἔχομεν μαρτύρων»: ἡ εὐελξία στὴν ἀγορὰ καὶ στοὺς ὄρους ἐργασίας πὺν ἔθεωρεῖτο καὶ θεσμοθετήθηκε ὡς τὸ κατ' ἐξοχὴν μέσο θεραπείας τῆς ἀνεργίας δὲν ἐθεράπευσε τὴν ἀσθένεια, ἀφοῦ σήμερα ἡ ἀνεργία ὄχι μόνον δὲν μειώνεται, ἀλλὰ καὶ αὐξάνει⁸⁰. Ὁ ἐξαχρειωμένος λοιπὸν σημερινὸς καπιταλισμὸς μὲ τὴν ἀπαξίωση τῆς ἐργασίας ἐπιχειρεῖ νὰ μετακυλίσει ὅσο περισσότερο μπορεῖ τὸν οἰκονομικὸ κίνδυνον στοὺς ἐργαζομένους.

9. Πολιτικὸς ἐκπεσμός: Ὑποκατάσταση τῆς δημοκρατίας ἀπὸ καινοφανῆ οἰκονομικὴ τάξη;

Ὁ κοινωνιολόγος Ulrich Beck διατυπώνει τὸ συμπέρασμα μὲ μία ἐντυπωσιακὴ ἀποστροφή: «Ὁ καπιταλισμὸς καταργεῖ τὴν ἐργασία ... ὁ παγκόσμιος καπιταλισμὸς πὺν ἀρνεῖται τὴν εὐθύνη γιὰ τὴν ἀπασχόληση καὶ τὴν δημοκρατία, ὑποσκάπτει ἔτσι τὴν ἴδια του τὴ νομιμοποίηση»⁸¹. Μὲ αὐτὸ τὸ δεδομένο ὁ γάλλος φιλόσοφος Henri Pena-Ruiz ὑποστηρίζει πρόσφατα ὅτι ὁ Μάρξ μὲ τὴ διορατικότητά του διέκρινε ὡς τρίτη ἡλικία τοῦ καπιταλισμοῦ τὴν σημερινὴ μεταλλαγή του, αὐτὴν στὴν ὁποία οἱ χρηματαγορᾶς ἐπιβάλλουν τοὺς θανατηφόρους ἀντικατοπτρισμούς τους καὶ τίς προκλητικὲς περιουσίες τους, συνδυασμένες μὲ νέες μορφές δυστυχίας⁸². Ἀμφιβάλλω ἂν ὁ Μάρξ διεῖδε ὡς πιθανὸν αὐτὸν τὸν μετασχηματισμὸ, αὐτὸ ὅμως πὺν ἔχει σημασία εἶναι ἡ παρατήρηση τοῦ U. Beck γιὰ τὴν εὐθύνη τοῦ σημερινοῦ καπιταλισμοῦ σὲ σχέση μὲ τὴ δημοκρατία.

Οἱ πολιτικὲς ἐπιπτώσεις τοῦ καπιταλιστικοῦ μετασχηματισμοῦ εἶναι ἄμεσες, ἂν καὶ ὄχι πάντοτε ἄμεσα ἐμφανεῖς. Ἡ ἀγνόηση ὄλων τῶν κανόνων, ἐθνικῶν καὶ διεθνῶν, πὺν ἀφοροῦν ἀνθρώπινα καὶ εἰδικὰ κοινωνικά δικαιώματα στοχεύοντας στὴ διασφάλιση τῆς ἀνθρώπινης ἀξιοπρέπειας, εἶναι ἀδιαμφισβήτητη πραγματικότητα, παρὰ μερικὲς ἀπρόσφορες ἀπόπειρες συγκάλυψής της. Ὁ

78. STIGLITZ J., ὄπ.π., σελ. 62.

79. Ὁπ.π., σελ. 62.

80. BECK U., *Was ist Globalisierung?*, ὄπ.π., σ. 108. Βλ. καὶ DUBOIN M.L., ὄπ.π. (ὑποσημ. 51), σ. 94: «ὄλα αὐτὰ τὰ μέτρα εἶναι καταστρεπτικά γιὰ τοὺς πληθυσμούς, συνεπάγονται μοιραία τὴν ἐπιδείνωση τῆς ἀνεργίας, καθελώνουν τὴν οἰκονομία ...».

81. BECK U., ὄπ.π., σ. 107. Βλ. καὶ U. BECK, *Freiheit oder Kapitalismus*, Frankfurt, 2000 (ἐλληνικὴ μετάφραση, Ἐλευθερία ἢ Καπιταλισμὸς, Ἀθήνα, 2005).

82. PENA-RUIZ H., *Entretiens avec Karl Marx*, Paris, 2012.

Chomsky ονομάζει αυτή την συγκάλυψη, ειδικά για τις ΗΠΑ, “όμπρέλα” υποδηλώνοντας την απόπειρα αυτοπροστασίας του καθεστώτος έναντι των παραβιάσεων των ανθρωπίνων δικαιωμάτων⁸³. Η παραγνώριση του ρόλου Κυβερνήσεων, Κοινοβουλίων και Διεθνών Όργανισμών (Διεθνούς Όργάνωσης Έργασίας και Ο.Η.Ε.) θέτει με όξυν τρόπο το ζήτημα της ουσιαστικής λειτουργίας ή και επιβιώσεως των δημοκρατικών πολιτευμάτων και διαδικασιών⁸⁴. Είναι προφανές ότι ο σύγχρονος μεταλλαγμένος καπιταλισμός, προσκολλημένος στους σκοπούς και τις μεθόδους του, όχι μόνο άδιαφορεί για την δημοκρατία αλλά και οι θεσμοί της αποτελούν γι’ αυτόν ενοχλητικό πρόσκομμα στην άπρόσκοπτη άσκηση των πρακτικών του, οι όποιες εϋδοκμοϋν σε καθεστώς ανυπαρξίας οίονδηποτε ρυθμιστικών κανόνων και διαδικασιών. Με αυτήν την έννοια πρέπει να αντιμετωπισθεί ως κίνδυνος της δημοκρατίας και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, διότι τείνει να αυτοανακηρυχθεί σε μία καινοφανή δικαιοϊκή τάξη που προκαλεί και άψηφά τα κλασικά δημοκρατικά πολιτεύματα και οικειοποιείται τον παγκόσμιο πλούτο.

* * *

Το τραγικό στοιχείο της σημερινής πορείας της ανθρωπότητας είναι ο έκβαρβαρισμός και έκχυδαϊσμός της οικονομικής και κοινωνικής ζωής και τελικά ή κατάρπωση του πολιτισμού. Μία άβεβαιότητα έχει καταστεί ο καταπιεστικός παράγων της ανθρώπινης ιστορίας⁸⁵. Έδω ισχύει η αίνιγματική και ανησυχητική φράση του Σαίξπηρ που ήχει μάλλον σαν άπειλή: «Ο χρόνος έχει άποδιαρθρωθεί»⁸⁶.

83. CHOMSKY N., *The Umbrella of U.S Power: The Universal Declaration of Human Rights and the Contradictions of U.S. Policy*, New York 1999.

84. Βλ. τὸ πρόσφατο συλλογικὸ ἔργο CHARLES ZARKA YVES (dir.), *La Démocratie, état critique*, Paris, 2012. Τὸ ζήτημα ἐπισημαίνουν διαφόρων κατεϋθύνσεων συγγραφείς· βλ. μεταξὺ ἄλλων, CERNY PH., *The Changing Architecture of Politics. Structure, Agency and the Future of the State*, London 1990· TEUSCH U., ὁπ.π. (ὑποσημ. 71), σ. 124 ἐξ· STRANGE S., “The Erosion of the State”, *Current History*, vol. 96, 1997, σ. 184 ἐξ. (πὺ ἐπισημαίνει τὸν κίνδυνον νὰ ἐκφυλισθεῖ ἡ δημοκρατία σὲ μία ἀπλῶς συμβολικὴ πράξη, σ. 197).

85. Πρὸβλ. COHEN D., *La prospérité du vice*, ὁπ.π. (ὑποσ. 36), σ. 309.

86. “The time is out of joint”, Amlet, Πράξη πρώτη, Σκηνή 5.